

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz | July | يوليو | 2025, 14: 562-590

Câmi‘u’t-Tirmizî’ye Yönelik Tenkitler: Müellifinin Meçhul Olduğu ve Semâ ile Rivayet Edilmediği İddialarının Tahlili

Criticisms Directed at al-Jāmi‘ al-Tirmidhī: An Analysis of the Claims Regarding the Author’s Majhûl and the Absence of Transmission via Samā‘

الانتقادات الموجهة إلى جامع الترمذي: تحليل الدعاوى حول جهالة المؤلف وعدم رواية الكتاب بطريق السماع

Mehmet Sait Kurtuluş

Arş. Gör. | Research Assistant
Marmara University | institute of social sciences
İstanbul | Türkiye

E-mail: m.sait.kurtulus@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-9626-2851

RORID: <https://ror.org/01rpe9k96>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 10.04.2025

Kabul Tarihi | Accepted Date: 29.07.2025

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2025

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz | July

DOI: 10.61218/hadith.1673686

Atıf | Citation: Kurtuluş, Mehmet Sait. “Câmi‘u’t-Tirmizî’ye Yönelik Tenkitler: Müellifinin Meçhul Olduğu ve Semâ ile Rivayet Edilmediği İddialarının Tahlili”. *HADITH* 14 (Temmuz 2025), 562-590.

Etik Beyan | Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mehmet Sait Kurtuluş)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. | No external funding was used to support this research.

Yayıncı | Published by: Veysel Özdemir.

İntihal | Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. | This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected. Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

Câmi'ü't-Tirmizî'ye Yönelik Tenkitler: Müellifinin Meçhul Olduğu ve Semâ ile Rivayet Edilmediği İddialarının Tahlili*

Mehmet Sait Kurtuluş

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Tirmizî
İbn Hazm
Câmi'ü't-Tirmizî
Meçhul

Öz

Bu makale, İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) Câmi'ü't-Tirmizî müellifi Tirmizî'yi (öl. 279/892) "meçhul" olarak nitelendirmesi ile Fars bölgesindeki bazı âlimlerin, eserin müellifinden semâ edilmediğine dair iddialarını inceler. Her iki varsayım da erken dönemde eserin itibarına gölge düşüren hususları yansıtmaları bakımından benzerlik göstermektedir. Öncelikle, İbn Hazm'a nispet edilen sözün farklı coğrafya ve dönemlerde nasıl nakledildiği; İbnü'l-Kattân (öl. 628/1231), Zehebî (öl. 748/1348) ve İbn Hacer (öl. 852/1449) gibi âlimlerce nasıl yorumlandığı kronolojik olarak incelenmektedir. Ayrıca Câmi'ü't-Tirmizî'nin Endülü's'e intikal süreci, eserin bölgedeki tanınırlığı ve İbn Hazm'ın "meçhul" kavramının kullanıma ilişkin muhtemel anlamlar incelenmiştir. Araştırmalar neticesinde, Câmi'ü't-Tirmizî'nin İbn Hazm'ın vefatından bir asır önce yani 4./10. yüzyılın ortalarında Endülü's'e ulaştığı, İbn Hazm'ın hocalarının eserlerinde yer aldığı ve ona atfedilen ifadenin büyük ihtimalle bağlamından kopararak yanlış anlaşıldığı tespit edilmiştir. Eserin müellifinden doğrudan tahammül edildiğine dair şüpheler, Fars bölgesinden Ebû Abdullah el-Fesevî'ye (öl. 5./11. asrın ilk yarısı) ve onun hocalarına atfedilmektedir. Ancak mütehassıs âlimler, Şâfiî (öl. 335/946) ve Mahbûbî (öl. 346/957) gibi muhaddislerin, eseri doğrudan müellifinden sahih bir semâ ile tahammül ettiklerini vurgulamışlardır. Üstelik muttasıl bir semanın olmadığına dair şüphelerin kendisine atfedildiği Fesevî tarafından da Câmi'ü't-Tirmizî'nin tahammül edilip rivayet edildiğine dair kayıtlar işbu iddiayı çürütmektedir.

Criticisms Directed at al-Jāmi' al-Tirmidhī: An Analysis of the Claims Regarding the Author's Majhūl and the Absence of Transmission via Samā'

Keywords:

Hadith
Tirmidhī
Ibn Hazm
al-Jāmi' al-Tirmidhī
Majhūl

Abstract

This article examines the claim that Ibn Hazm (d. 456/1064) described Tirmidhī (d. 279/892), the author of al-Jāmi' al-Tirmidhī, as "majhūl," alongside assertions by certain scholars from the Persian region who maintained that the work was not transmitted (samā') directly from its author. Both suppositions share a resemblance in that they highlight factors which, during the early period, cast doubt on the work's credibility. The study first explores, in chronological order, how the statement attributed to Ibn Hazm was conveyed across various regions and periods, and how it was interpreted by scholars such as Ibn al-Qattān (d. 628/1231), al-Dhahabī (d. 748/1348), and Ibn Hajar (d. 852/1449). It also investigates how al-Jāmi' al-Tirmidhī reached al-Andalus, the work's recognition in that region, and the possible connotations of the term "majhūl" as employed by Ibn Hazm. The findings indicate that al-Jāmi' al-Tirmidhī arrived in al-Andalus in the mid-4th/10th century—about a century before Ibn Hazm's death—and was present in the works of Ibn Hazm's teachers. Moreover, it appears that the statement ascribed to Ibn Hazm was most likely taken out of context, leading to a misunderstanding. Doubts regarding its direct reception from the author are connected with Abū 'Abd Allāh al-Fasawī (d. first half of the 5th/11th century) and his teachers from the Persian region. However, authoritative scholars emphasize that hadith masters such as al-Shāshī (d. 335/946) and al-Mahbūbī (d. 346/957) directly transmitted the work from its author through a valid samā'. Furthermore, records confirming that al-Fasawī himself received and transmitted al-Jāmi' al-Tirmidhī undermine any claim disputing the existence of a continuous samā'.

* Bu makale, hazırlanmakta olan "Câmi'ü't-Tirmizî'nin 6./12. Asra Kadar İntikali ve Sonrasında Türkiye'deki Nüshaları" isimli doktora tezinden üretilmiştir. / This article is derived from the doctoral dissertation in progress titled "The Transmission of Jāmi' al-Tirmidhī up to the 6th/12th Century and Its Manuscripts in Turkey Thereafter".

Giriş

Erken dönemlerden itibaren Müslümanların yoğun ilgisine mazhar olan İslâm klasiklerinden *Câmi'ü't-Tirmizî*, hadis ilmi literatüründe *kütüb-i sitte* arasında yer alan önemli bir eserdir. Eserin müellifi Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî (öl. 279/892) yaşadığı dönemden itibaren âlimler nezdinde büyük bir itibara sahip olmuştur. Buna rağmen kimi kaynaklarda, Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi ve muhaddis İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) *el-İsâl ilâ fehmi Kitâbi'l-Hisâl* adlı eserinde yer aldığı iddia edilen “Tirmizî meçhuldür” şeklindeki bir ifadenin varlığı, şahsiyeti ve özellikle eseri hakkında farklı zamanlarda ve coğrafyalarda tartışmaların doğmasına neden olmuştur. Bu noktada söz konusu değerlendirmenin hangi bağlamda kullanıldığı, kimin kastedildiği hatta bu sözün gerçekten İbn Hazm'a ait olup olmadığı, *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin Endülüs bölgesindeki tanınırlığı, oraya ne zaman ulaştığı, İbn Hazm'ın eseri görüp görmediği, görmüşse ne ölçüde istifade ettiği ve bunun nedenlerinin ne olduğu konularıyla ilgili tartışmaları da beraberinde getirdiği görülmür.

Söz konusu tartışmaların bir diğeri ise Fars bölgesinden Ebû Abdullah el-Fesevî (öl. 5./11. asrın ilk yarısı) ve hocalarına atfedilen *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi müellifinden semâ eden hiç kimsenin bulunmadığı veya söz konusu semâlarının sahih olmadığı şeklindeki iddiadır. Bu varsayım Endülüs bölgesinde bazı Bernâmeç türü eski yazmalarda bulunmuş ve o bölgede tartışılmıştır. Ancak Ebû'l-Abbas el-Mahbûbî (öl. 346/957) gibi şahsiyetlerin, Tirmizî'den doğrudan semâ yoluyla *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi tahammül ettiğini gösteren rivayetler, ilgili iddiayı geçersiz kılmıştır. Ayrıca iddianın dile getirdiği söylenen Fesevî aynı zamanda *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin rivayetinde yer alan bir isim olarak dikkat çekmektedir. Bu nedenle onun isnad silsilesinde yer aldığı Ebû Muhammed el-Kattân (öl. 343/955) rivayetine de yer verilmesi yerinde olacaktır.

Bu çalışma, *Câmi'ü't-Tirmizî* hakkında öne sürülen bu iki tarihî iddiayı kronolojik bir perspektifle ele almayı, bu iddiaların mahiyetini ve bunlara verilen cevapları değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Öncelikle İbn Hazm'ın Tirmizî hakkındaki “meçhuldür” değerlendirmesinin âlimler tarafından nasıl yorumlandığı, *el-İsâl*'deki bu değerlendirmenin İbn Hazm'ın *el-Muhallâ* ve *Risâletü'l-bâhire* gibi eserlerinden hareketle “meçhul” nitelemesinin nasıl ve ne şekilde aktarıldığı ortaya konmaya çalışılacaktır. *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin Endülüs'e intikaliyle ilgili tarihî veriler incelenerek bu iddianın doğruluğu veya yanlışlığı irdelenecektir. Ardından İbn Hazm'ın meçhul kavramını nasıl kullandığına da değinilecektir.

İkinci olarak, *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi müellifinden semâ eden kimsenin bulunmadığı yönündeki iddianın kimler tarafından dile getirildiği ve bu iddiayı çürütmek amacıyla âlimlerin ortaya koyduğu argümanlar ele alınacaktır. Ayrıca söz konusu iddiayı gündeme getirenlerin bizzat yer aldığı Kattân rivayeti de incelenerek konu etrafıca değerlendirilecektir.

1. İbn Hazm'ın Tirmizî Hakkında Meçhullük İddiası

Erken zamanlardan itibaren Müslümanların yoğun ilgisine ve iltifatına mazhar olan İslâm klasiklerinden *Câmi'u't-Tirmizî*'nin müellifi hakkında İbn Hazm'ın söylediği iddia edilen *meçhul* yargısı farklı zamanlarda ve bölgelerde tartışıl原因lmıştır. İbn Hazm'ın *el-Muhallâ*'dan önce kaleme aldığı¹ ve onun üç katı hacimli olduğu belirtilen² *el-İsâl* adlı eserinde, Ebû İsa et-Tirmizî hakkında “meçhuldür” dediği nakledilir. Müellifi meçhul olanın eserleri de doğal olarak aynı hükme tabi olacağından konu *Câmi'u't-Tirmizî* bağlamında da tartışılmıştır. Bu noktada şu sorular önem arz etmektedir: İbn Hazm “meçhul” ifadesiyle ne kastetmiştir? *Câmi'u't-Tirmizî* Endülüs'e hangi tarihte intikal etmiştir? İbn Hazm, *Câmi'u't-Tirmizî*'yi hiç görmemiş miydi yoksa onu ancak vefatına yakın mı tanıma fırsatı bulmuştu? İbn Hazm'ın Tirmizî'ye atıfta bulunması *Câmi'u't-Tirmizî*'yi gördüğüne delil olur mu? Ayrıca İbn Hazm'ın sözünü nakleden İbnü'l-Kattân (öl. 628/1231), Tüçîbî (öl. 730/1329), Zehebî (öl. 748/1348) ve İbn Hacer (öl. 852/1449) gibi âlimler “meçhul” ifadesinin kaynağını bizzat *el-İsâl*'de gördüler mi yoksa bu ifadeyi ikincil kaynaklardan mı naklettiler?

Öncelikle dikkat çekilmesi gerekir ki İbn Hazm'ın mezkûr söylemine ilk atıf, kendisi gibi Mağrib bölgesinden olan Faslı Ebü'l-Hasan İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin (öl. 628/1231) *Beyânü'l-vehm* isimli eserinde yapılmıştır. Buna göre o, İbn Hazm'ın *el-İsâl* adlı eserinin ferâiz bahsinde zikrettiği bir hadisten sonra Tirmizî hakkında meçhul ifadesini kullandığını belirtmiştir. Bunu Tirmizî'yi tanımadığı veya bilmediği şeklinde yorumlayarak onun imâmetini, güvenilirliğini, bilirliliğini ortaya koyan Dârekutnî (öl. 385/995) gibi simaların görüşlerine yer vermenin zorunluluk arz ettiğini belirterek ilgili görüşleri zikretmiştir.³ İbnü'l-Kattân'dan bir asır sonra bir diğer Mağribli muhaddis Ebü'l-Kâsım et-Tüçîbî es-Sebtî (öl. 730/1329) de bu ifadenin açık bir hata ve büyük bir yanlgı olduğunu ifade etmiştir. O, Tirmizî'nin hadis ilmindeki konumunun doğuda ve batı İslam dünyasında bilirliliğini ifade ederek İbn Hazm'ın onu bilmemesinin Tirmizî'ye herhangi bir hâle getirmeyeceğini vurgulamıştır.⁴

İbn Hazm'ın ifadesiyle ilgili tartışma yalnızca Endülüs bölgesinde değil, Meşrik'te de yankı bulmuştur. Tüçîbî'nin akranı Zehebî (öl. 748/1348), İbn Hazm'ın bu değerlendirmesi karşısında

¹ İlgili eserlerin yazım sırası için bk. Zekeriya Güler, “Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm”, *İSTEM* 7/14 (2009), 167.

² Üç katı olduğu hakkında Ahmet Şâkir'in *Câmi'u't-Tirmizî* mukaddimesine bk. Ahmed Muhammed Şâkir, “Mukaddime”, *el-Câmi'u's-sahîh ve hüve: Sünenü't-Tirmizî*, mlf. Tirmizî (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), 85 dip. 2.

³ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Fâsî el-Mağribî İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm fi kitâbi'l-Ahkâm* (Riyâd: Dâru Tîbe, 1997), 5/637.

⁴ Kasım b. Yusuf b. es-Sebtî et-Tüçîbî, *Bernâmec*, nşr. Abdülhafız Mansûr (Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981), 106.

şaşkınlığını dile getirmiş ve İbnü'l-Kattân'ın sözlerine, Tirmizî şarihi İbn Seyyidinnâs¹ (öl. 734/1334) aracılığıyla atıfta bulunmuştur.² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*'de İbn Hazm'ın Tirmizî'yi tanımadığı, onun *Câmi'ü't-Tirmizî* ve *İlel* adlı eserleri hakkında bilgi sahibi olmadığı gerekçesiyle bu “meçhuldür” sözünün ciddiye alınmaması gerektiğini belirtmiştir.³ Zehebî daha sonra yazdığı bir eserinde, İbn Hazm'ın kaynakları arasında *Câmi'ü't-Tirmizî* ve İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *es-Sünen*'ini zikretmeme gerekçesini, iki eserin İbn Hazm'ın vefatından sonra Endülüs'e girdiği şeklinde beyan eder.⁴ Fakat *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin 5./11. asrın yarısından sonra Endülüs'e intikal ettiğine işaret eden bu görüş, isabetli gözükmemektedir. Zira İbn Hazm'dan on altı yıl önce dünyaya gelen hocası ve akranı İbn Abdilber'in (öl. 463/1071), *et-Temhîd*, *el-İstizkâr* ve *el-İstîâb* adlı eserlerinde belirli ölçüde *Câmi'ü't-Tirmizî*'ye atıfta bulunduğu dikkate alınır. İbn Hazm'ın vefatından sonra eserin Endülüs'e girdiği iddiasını kabul etmek pek mümkün görünmemektedir. İbn Abdilber'in ilim yolculuğu için Endülüs'ün dışına çıkmadığı bilgisi bu tezi daha güç bir hâle getirmektedir.

Önemli bir başka veri ise İbn Abdilber'in *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin rivayet hakkını aldığı hocası İbnü'l-Ceyyânî diye bilinen Kurtubalı Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed'in (öl. 390/1000) vefat tarihidir.⁵ Buna göre İbn Abdilber'in hocasından rivayet hakkını vefat ettiği tarih olan 390/1000 yılında almış olduğu kabul edilse dahi İbn Hazm'ın vefatından en geç 66 yıl önce kitabın Endülüs bölgesine ulaştığı sonucu çıkar.⁶ İbnü'l-Ceyyânî'nin Endülüs'teki ve doğudaki hocalarının vefat tarihleri dikkate alınarak bu tarihi daha erkene çekmek mümkündür. Mevcut verilere göre İbnü'l-Ceyyânî'nin doğu rihlesinde, Mekke'de istifade ettiği hocalarından en erken vefat edeni Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Belhî'dir (öl. 373/983'ten sonra).⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*'da biyografileri onar yıllık tabakalara ayırmış ve olayları yıl sırasına göre anlatmıştır. Buna göre Ebû Abdullah el-Belhî'yi 38. tabakada ve 373 yılında vefat edenler bölümünde zikretmiş ancak Belhî'nin bu yıl da hayatta olduğu

¹ İbn Seyyidinnâs, İbnü'l-Kattân'ın ilgili sözünü nakletmekle iktifa etmiştir. Bk. Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî İbn Seyyidinnâs, *en-Nefhu's-şezî fî şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Ma'bed Abdülkerim (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1409), 1/169-170.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-'alâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 20/461.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 3/678.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 18/202.

⁵ Ebû Bekr Muhammed el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehrese*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf - Mahmud Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 160.

⁶ Aynı tespit için bk. Ahmet Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü* (Konya: Palet Yayınları, 2023), 236.

⁷ Biyografisi hakkında detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Velîd Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî el-Ezdî İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 2/193-194; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27/208-209.

notunu düşmüştür.¹ Dolayısıyla bu bilgi onun bu tarihten kısa bir süre sonra vefat ettiğini gösterir. Bu nedenle İbnü'l-Ceyyânî'nin en geç 373'ten önce Mekke'de olması gerekir. Öte yandan özellikle Kurtuba'daki hocalarının vefat tarihleri, onun Mekke'de bulunma zamanının ilgili tarihten daha önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret etmektedir. İbnü'l-Ceyyânî memleketi Kurtuba'da muhaddis Ebü'l-Kâsım Mesleme b. Kâsım el-Kurtubî (öl. 353/964), İbnü'l-Ahmer diye tanınan Endülüs muhaddisi² ve *Sünen-i Nesâî*'yi Endülüs'e ilk götüren³ Ebû Bekir Muhammed b. Muâviye el-Kureşî (öl. 358/969) ile İbnü'l-Harrâz olarak bilinen⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Fârisî (öl. 359/970) gibi hocalardan ders almıştır.⁵ Endülüs'teki hocaların ikisinin vefat tarihi sırasıyla 358/969 ve 359/970'tir. 353/964 yılında⁶ en erken vefat eden Mesleme olduğuna göre İbnü'l-Ceyyânî bu tarihten önce onlardan ders alıp doğuya revan olmuş ve birkaç yıl sonra memleketine dönmüş olmalıdır. Sonuç olarak *Câmi'u't-Tirmizî*'nin Ebû Zer rivayeti yaklaşık olarak "dördüncü asrın ortalarında Mekke'den kısa bir süre sonra Endülüs'e İbnü'l-Ceyyânî tarafından götürülmüştür" şeklindeki bir yoruma engel teşkil edecek bir durum yoktur. Dolayısıyla İbn Hazm'ın vefatından bir asır önce *Câmi'u't-Tirmizî* Endülüs'e götürülmüş olmalıdır.

Bizzat Zehebî, İbn Abdilber'in hocası İbnü'l-Ceyyânî'nin *Câmi'u't-Tirmizî*'yi aldığı bilgisini kaydetmiştir.⁷ Buna rağmen Zehebî'nin *Câmi'u't-Tirmizî*'nin İbn Hazm'ın vefatında sonra Endülüs'e girdiği şeklinde bir yorumda bulunması pek anlaşılır değildir. Kezâ İbn Hazm'dan önce vefat eden Endülüslü İbn Battâl el-Kurtubî (öl. 449/1057), Buhârî şerhinde *Câmi'u't-Tirmizî*'ye atıfta bulunur. İbn Hazm'ın akranı ve muarızı⁸ Mâlikî Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin (öl. 474/1081) de *Câmi'u't-Tirmizî*'ye atıfta bulunması eserin bu dönemde Endülüs'te tedavülde olduğunu gösteren önemli verilerdendir.⁹

Ebû'l-Fidâ' İbn Kesîr'in de (öl. 774/1373) hocası Zehebî gibi İbn Hazm'ın Tirmizî'ye muttali olmadığı görüşünde olduğu anlaşıyor.¹⁰ O, İbn Hazm'ın "Muhammed b. İsa b. Sevre de kimmiş?"

¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/547.

² Zehebî, *Siyer*, 16/68.

³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs* (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1966), 89; Ebû Cafer Ahmet b. Yahya İbn Ümeyra ed-Dabbî, *Bugyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967), 127. İbnü'l-Ahmer, 295/907-908 yılında Doğu'ya seyahate çıkıp 325/936-937 yılında ise Endülüs'e dönmüştür. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, 2/70-71.

⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, 2/114.

⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, 2/193-194; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27/208-209.

⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, 2/130.

⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27/209.

⁸ İbn Hazm ve Bâcî arasındaki münazaralar hakkında bk. Abdülmecîd et-Türkî, *Münâzarât fî usûli's-şer'îati'l-İslâmiyye beyne İbn Hazm ve'l-Bâcî*, çev. Şâhîn Abdussabûr (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986).

⁹ Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dil ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhari fî'l- Câmi'i's-sahih*, nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin (Riyad: Dârü'l-Livâ, 1986), 1/429, 3/989, 999, 1043, 1110; Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *el-Müntekâ şerhu'l-Muvatta'* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1332), 3/343, 4/158, 5/188.

¹⁰ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 214.

sözünün *el-Muhallâ* adlı eserinde geçtiğini not etse de elimizdeki *el-Muhallâ* neşirlerinde böyle bir ifade yoktur. Yukarıda zikredildiği üzere, bu bilginin *el-İsâl*'de nakledildiği ifade edilmiştir.¹ Ayrıca İbn Kesîr'den önceki eserlerde İbn Hazm'ın mezkûr ifadesi bu haliyle zikredilmeyip “meçhul” olarak nakledilmiştir. İbn Kesîr ise *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin dünyanın dört bir yanından âlimlerin başvurduğu *kütüb-i sitte* eserlerinden biri olduğunu açıklar. O, İbn Hazm'ın Tirmizî hakkındaki cehlinin Tirmizî'ye dini ve dünyası konusunda bir hâlel getirmeyeceği gibi onun, ilim ehlinin nezdindeki değerinden de herhangi bir şey eksiltmeyeceğini, aksine İbn Hazm'ın konumunun âlimler nezdinde düşeceğini ifade edip Mütenebbî'ye (öl. 354/965) atfedilen şu şiiri naklederek hükmünün anlamsızlığını vurgular: Gündüz delile ihtiyaç duyarsa, zihinlerde hiçbir şey doğru olmaz.² Akabinde Tirmizî'den ve *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi rivayet edenlerden bazısını zikreder.³

Yukarıda zikredilen görüşler çerçevesinde sonuç olarak İbn Hazm'ın hayatı boyunca Tirmizî ve onun eserleri hakkında malumatının olmadığını kesin bir biçimde söylemek güçtür. Zira İbn Hazm hem *el-Muhallâ*'da ondan naklettiği bir hadis⁴ hem de *Risâletü'l-bâhire*'de övgüyle anarak⁵ Tirmizî'ye atıfta bulunur. İbn Hazm *el-Muhallâ*'da miras (ferâiz) bahsinde Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzrî ed-Delâî → Ali b. Mekkî b. Aysûn el-Murâdî ve Ebü'l-Vefâ Abdüsselâm b. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî (Mekkî dedi ki:) → Ahmed b. Ebû 'İmrân el-Herevî → Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Hasnûye → Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî isnadıyla nakledilen bir rivayeti zayıf addettikten sonra bu zayıflığın Ebû 'İmrân el-Herevî ve Ebû Hâmid Hasnûye'nin meçhul olmasından kaynaklandığını belirtmeyi ihmal etmez.⁶ Ancak burada bizzat Tirmizî hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir görüş serdetmediğinin altı çizilmelidir. İlgili hadis *Câmi'ü't-Tirmizî*'de de vardır.⁷ Dolayısıyla bu veriler de İbnü'l-Kattân başta olmak üzere Tüccibî, Zehebî ve İbn Kesîr gibi âlimlerin, İbn Hazm'ın meçhul hükmünü, onun Tirmizî'yi tanımadığı şeklinde yorumlayan görüşlerini geçersiz kılmaktadır.

İbn Hazm *Risâletü'l-bâhire*'sinde hadis hâfızlarının özelliklerini belirtir ve Buhârî, Müslim ve Tirmizî gibi hadis âlimlerini örnek olarak zikreder. Ancak bu risaleyi neşreden muhakkik, *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin Endülü's'e İbn Hazm'ın vefatından sonra girdiği görüşünde olduğundan “et-Tirmizî”

¹ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 5/637.

² Ebü'l-Kâsım İsmail b. Abbâd et-Tâlekânî Sâhib b. Abbâd, *el-Emsâlû's-sâ'ire min şî'ri'l-Mütenebbî*, nşr. Muhammed Hasan Âl-i Yasin (Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1965), 46. إذا احتاج النهار إلى دليل ... İbn Kesîr'in eserinde naklettiği bu mısra “ve keyfe” diye başlar.

³ Ebü'l-Fidâ' imâdüddîn İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1997), 14/647-648.

⁴ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/324.

⁵ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *er-Risâletü'l-bâhire fi'r-red 'ale'l-ahvâli'l-fâside*, nşr. M. Sagîr Hasan el-Ma'sûmî (Dımaşk, 1409), 50.

⁶ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, 8/324-325.

⁷ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'ü'l-kebîr*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), Menâkıb 43.

isinin müstensih tarafından araya eklenmiş olmasından duyduğu endişeyi belirtir.¹ Bu, ihtimal dâhilindedir ama bunun doğru kabul edilmesi halinde müstensihin yine *kütüb-i sitte* müellifi İbn Mâce'yi de araya eklemiş olması beklenebilir. Kaldı ki müstensih hakkında herhangi bir bilgi verilmeden bu ihtimali peşinen doğru kabul etmek makul gözükmemektedir zira risaleyi istinsah eden müstensih âlim olabileceği gibi sıradan biri de olabilir. Bununla birlikte zayıf bir ihtimal de olsa risalede zikredilen Tirmizî, gerçekten Ebû İsa et-Tirmizî olabileceği gibi İbn Hazm'ın eserlerinde sıkça atıfta bulunduğu ve Tirmizî'nin akranı ve kendisinden rivayette bulunduğu Ebû İsmail et-Tirmizî (öl. 280/893-894) olabileceği de ileri sürülebilir.

İbnü'l-Kattân, Zehebî, Tücbî, İbn Kesîr ve Bedreddin ez-Zerkeşî'nin² (öl. 794/1392) tespitine muhalif olan İbn Hacer'e göre ise İbn Hazm *Câmi'u't-Tirmizî*'yi görmüştür. O "Her ne kadar İbn Hazm *el-İsâl*'in* ferâiz bahsinde Muhammed b. İsa b. Sevre meçhuldür diyerek *Câmi'u't-Tirmizî*'ye muttali olmadığını ilan etse de kesinlikle hiç kimse 'İbn Hazm'ın ne Tirmizî'yi ne de onun hafızasını ve eserlerini biliyordu' şeklinde bir iddiada bulunmaması" gerektiğini vurgular. Bu ifadeyle mezkûr görüşü kabul eden âlimlere ve ona atıfta bulunmak suretiyle bu iddiayı dillendirecek olanları ima ederek itiraz eder.³ İbn Hacer, İbn Hazm'ın sadece Tirmizî için değil, Ebü'l-Kâsım el-Begavî (öl. 317/929), Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. Saffâr (öl. 341/952-953) ve Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yakub el-Esam (öl. 346/957) gibi hâfız ve güvenilir meşhur kimseler hakkında da aynı ifadeyi kullandığını zikreder. Dahası o, İbn Hazm'ın hicrî 351 doğumlu hocası Kurtubalı Ebü'l-Velîd Abdullah İbnü'l-Faradî'nin (öl. 403/1013) *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı eserinde Tirmizî'yi zikredip onun önemine dikkat çekmesine rağmen öğrencisinin ona vakıf olmamasını anlamlandıramayıp şaşkınlığını dile getirmiş

¹ İbn Hazm, *er-Risâletü'l-bâhire*, 50 dip. 100.

² Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Zeynelâbidîn b. Muhammed (Riyâd: Advâu's-Selef, 1998), 3/388.

* İlgili yerde sehven *el-İttisâl* şeklinde kaydedilmiştir.

³ Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 3/668. Abdülfettâh Ebû Gudde, İbn Hacer'e ait olduğu anlaşılan bu ifadelerin Ebû Ya'lâ Halil b. Abdullah el-Halîlî el-Kazvîni'ye (öl. 446/1055) ait olup onun *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-bilâd* adlı eserinde geçtiğini zikreder ancak eserin bugünkü neşrinde böyle bir ifade bulunmamaktadır. İbn Hacer, yukarıdaki sözlerinden önce yalnızca Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin Tirmizî hakkındaki "üzerinde ittifak edilmiş sika birisidir" görüşünü nakleder. Bu ifade *el-İrşâd*'da da aynen geçmektedir (3/904). Ebû Gudde, kaynağın *el-İrşâd* olduğunu belirtmesine rağmen bu eserin cilt ve sayfa numarasını vermez; buna karşın İbn Hacer'in eserine ait cilt ve sayfa numarasını belirtir bk. Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 2004), 292 dip. 2. Ebû Gudde'nin, Ebû Ya'lâ Halîlî'nin bahsettiği eserin ismi ile bugünkü neşirde farklılığın olmaması bunların farklı eserler olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Zira eser için hem bu iki ismin hem de başka isimlerin verildiği muhakkik tarafından belirtilmiştir (*el-İrşâd*, 1/63). Ebû Gudde'nin ifadesinin doğruluğunu uzak kılan en önemli veri ise Meşriklî Ebû Ya'lâ Halîlî'nin İbn Hazm'dan on yıl önce vefat etmesidir. Başaran da bu ifadelerin Ebû Ya'lâ Halîlî'ye ait olduğunu belirtip Ebû Gudde'ye atıfta bulunur. Ancak onun *el-İsâl*'i gördüğünü kabul etmez. Bk. Selman Başaran, "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechûl Olarak Vasıflandırması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 1987), 19-20.

ve itirazını bir anlamda temellendirmiştir.¹ Nitekim İbn Hazm, *er-Resâ'il* isimli çalışmasında hocasının bu eseri hakkında benzerini bilmediğini belirterek sitayişle bahsetmiştir.² Ayrıca 382 (992-993) yılında Meşrik'e rihlede bulunan³ İbn Abdilber'in de hocası İbnü'l-Faradî, Mekke'de *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi rivayet eden Ebû Yakub'dan (öl. 388/998) hadis semâ etmiştir.⁴

Câmi'ü't-Tirmizî'nin ilk iki cildini tahkik eden Ahmed Muhammed Şâkir'e (1892-1958) göre konuyla ilgili İbn Hacer, İbn Hazm'a karşı sert bir tutum sergilemektedir. Çünkü o, İbn Hazm'ın hem Tirmizî'yi hem de eserini tanımamış olmasını mümkün görmüş ve bu sebeple İbn Hacer'in görüşünü kabul etmemiştir. Ahmed Şâkir, Zehebî'nin *el-İsâl*'i bizzat gördüğünü ifade ederken, İbn Hacer'in ise eseri görmeyip Zehebî'den aktardığını ve Zehebî'nin İbn Hazm'ın görüşünü naklederken yanlış olabileceğini iddia eder.⁵ Ancak Zehebî'den bir asır önce İbnü'l-Kattân, İbn Hazm'ın Tirmizî hakkındaki iddiasını zikretmiştir. Dolayısıyla bu anlayış dikkate alındığında Zehebî'nin de İbnü'l-Kattân'dan veya İbn Seyyidinnâs'tan aldığı söylenebilir. Nitekim Zehebî bir yerde İbn Seyyidinnâs → İbnü'l-Kattân isnadıyla İbn Hazm'ın ilgili sözüne atıfta bulunur.⁶ Bununla birlikte Zehebî'nin İbn Hazm'ın *el-İsâl*'inin hacmi hakkında 15 bin varaktan⁷ oluşan 24 ciltlik bir eser olduğunu⁸ belirtmesi ve bir iki cümleyle de olsa içerik bilgisine yer vermesi⁹ eseri gördüğüne işaret eder. Benzer şekilde İbn Hacer'in de bazı eserlerinde sınırlı da olsa *el-İsâl*'e atıfta bulunması, eseri bizzat görmüş olabileceği veya başkalarından aktarmış olduğu şeklinde yorumlanabilir.¹⁰

Tirmizî'nin biyografisi ve özellikle *Câmi'ü't-Tirmizî* eseri hakkında bir kitapçık kaleme alan Ekrem Ziyâ el-Ömerî *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin muhtemelen İbn Hazm'ın vefatından sonra Endülü's'e girdiği kanaatindedir. Ömerî'ye göre şayet *Câmi'ü't-Tirmizî* bilindik meşhur isnadlarla İbn Hazm'ın yanında olsaydı *el-Muhallâ*'da Tirmizî'den naklettiği bir rivayetin kendisi ile Tirmizî arasındaki isnadı zikretmesine ihtiyaç duymaz, isnadın ilgili kısmına karanlık yani bilinmiyor demezdi.¹¹ Ne var ki İbn

¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/668.

² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*, nşr. İhsan Abbâs (Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye, 1979), 2/180.

³ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik Endelüsî İbn Beşküvâl, *es-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs*, nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Mektebetü'l-Hâncî, 1955), 246; Ahmed el-Yezîdî, *Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî* (el-Memleketü'l-Mağribiyye, 1995), 1/101.

⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 254-255; İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, 246.

⁵ Şâkir, "Mukaddime", s. 85-86.

⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 20/461.

⁷ Zehebî, *Siyer*, 18/193.

⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 30/411.

⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 30/405.

¹⁰ Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhibuddîn el-Hatîb (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1390), "Mukaddime", 401; Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *et-Temyîzu fî telhisi tahrîci ehâdîsi şerhi'l-Vecîz*, nşr. Muhammed es-Sânî b. Ömer (Dâru Edvâi's-Selef, 2007), 5/2668, 6/2742; Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 2/487, 8/373.

¹¹ Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Turâsü't-Tirmizî el-ilmî* (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1991), 27-28.

Hazm'ın söz konusu eserine baktığımızda aynı yöntemi söz gelimi Buhârî'den rivayette bulunurken de uyguladığı yani kendisiyle Buhârî arasındaki isnadı zikrettiği görülmüştür. Dolayısıyla bu gerekçe isabetli gözükmemektedir.¹ Ömerî, İbn Abdilber'in *Câmi'u't-Tirmizî* rivayetini elde ettiği zamanın ömrünün sonlarına doğru olması muhtemel olduğundan hadis ilmini kendisinden öğrenen öğrencisi İbn Hazm'a bildirmemiş olabileceğini savunur.² Yukarıda ifade edilen İbn Abdilber'in hocası Ceyyânî'den *Câmi'u't-Tirmizî*'yi en geç 390'da (1000) almış olma ihtimali dikkate alınırsa bu iddianın da isabetli olmadığı söylenebilir. Buna göre İbn Abdilber mezkûr tarihte 22 yaşında bir gençken 384 doğumlu İbn Hazm ise henüz 6 yaşında bir çocuktur. Yani İbn Hazm daha İbn Abdilber'e talebe olmamışken İbn Abdilber, *Câmi'u't-Tirmizî*'yi muttasıl bir isnadla tahammül etmişti. Son olarak Ömerî, İbn Hazm'ın *Câmi'u't-Tirmizî*'yi bilmemesinin çok da garipsenecek bir şey olmadığını çünkü Meşrikli olmasına rağmen Beyhakî'nin de yanında³ *Câmi'u't-Tirmizî*, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'lerinin olmadığını not eder.⁴

Muasır Sa'd b. Abdullah el-Hümeyyid de İbn Hacer ile aynı görüşü paylaşır. Ona göre İbn Hazm zamanında eser bölgede biliniyordu ve kendisi de *Câmi'u't-Tirmizî*'ye muttali olmuştu. Bu sebeple kitabın onun vefatından sonra Endülüs'e girdiği iddiası isabetli değildir. Hümeyyid meçhul hükmünün neden verildiğiyle ilgili ise muhtemel şu iki gerekçeyi öne sürer: 1- İbn Hazm'ın kendine has bir meçhul kullanımı vardı ve Tirmizî'yi bu açıdan meçhul olarak niteledi. 2- İbn Hazm, Tirmizî'nin hayatı hakkında bilgi sahibi değildi. Bu sebeple sadece kitabın Endülüs'e girmesi veya kitabı görmesi, dikkate alınarak Tirmizî hakkında "sika" hükmünü vermek için yeterli değildi."⁵

Câmi'u't-Tirmizî ve müellifi hakkında kapsamlı bir doktora tezi yazan (1998) Adâb Mahmud el-Hamş ise İbn Hazm'ın Tirmizî hakkında meçhul kullanımıyla ilgili müstakil ilmî bir araştırma yapılması gerektiğini ifade eder. Bu çalışmasında özetle o, Mağrib bölgesine *Câmi'u't-Tirmizî*'nin geç dönemde ve sadece Mahbûbî'nin rivayetiyle ulaştığından, İbn Hazm'ın muhtemelen hadis kurallarını uygulamak suretiyle meçhul diyerek içtihatla bulunduğunu ifade etmiştir.⁶ Buna göre Hamş, geç dönemde ve *Câmi'u't-Tirmizî*'nin tek bir rivayetinin onlara ulaşmasından ötürü buradaki meçhulü, *meçhûl-l-ayn* olarak yorumlamıştır. Ne var ki İbn Abdilber, *Câmi'u't-Tirmizî* rivayetini Mahbûbî dışında Ebû Zer Muhammed b. İbrahim et-Tirmizî tarihiyle de erken bir tarihte tahammül etmiştir. Bu da

¹ Konuyla ilgili birkaç örnek için bk. İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, 1/40, 53, 60, 89.

² Ömerî, *Turâsü't-Tirmizî el-ilmî*, 28.

³ Zehebî, *Siyer*, 18/165.

⁴ Ömerî, *Turâsü't-Tirmizî el-ilmî*, 28.

⁵ Sa'd İbn Abdullah el-Hümeyyid, *Menâhicü'l-muhaddisîn*, nşr. Ebû Ubeyde Mâhir b. Salih (Riyad: Dâru Ulûmi'l-Sünne, 1999), 84-85.

⁶ Adâb Mahmûd Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî ve menhecühü fî kitâbihi'l-Câmi' dirâse nakdiyye tatbikiyye* (Amman: Dârü'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2003), 1/155.

erken dönemde Câmi'ü't-Tirmizî'nin farklı tariklerinin Endülü's'e ulaşmış olduğunu yani tek bir rivayetle girmediğini gösterir.

İbn Hazm'ın meçhul kavramını nasıl kullandığı konusunda İbn Hacer, tanımadığı birilerini meçhul olarak vasıflandırmanın onun adeti olduğunu ifade etmektedir.¹ İbn Hacer'e göre "onu tanımıyorum/لا أعرفه" şeklinde zikretmek daha hakkaniyetli olacaktır.² İbn Hazm'ın "meçhul" kullanımıyla ilgili araştırmasında Selman Başaran (öl. 1993), "İbn Hacer'in iddia ettiğinin aksine İbn Hazm'ın birçok râvi hakkında, 'kim olduğunu bilmiyorum' veya 'kim olduğunu bilmiyoruz' şeklinde ifadelerinin olduğunu dile getirir.³ Bunun yanında o, cerh ettiği bir râvinin tanınmadığını anlatmak için İbn Hazm'ın mücerret meçhul lafzı yanında bu ifadeye başka kelimeler ilave ettiğini örnekleriyle zikreder.⁴ Oysa ki Başaran'ın başka bir makalesinde İbn Hazm'ın râvileri cerh ederken çoğu kez sebep zikretmeden "meçhuldür" deyip geçtiğini ve bu yüzden tenkitlere maruz kaldığını ifade etmesi⁵ bize göre İbn Hacer'in yukarıdaki sözlerinin başka bir ifadeyle anlatımıdır. Başaran, her zaman olmamakla birlikte⁶ İbn Hazm'ın meçhul dediği râvilerin çoğunun "mechûlü'l-adâle" veya "mechû'l-hal"⁷ olduğunu onun şu sözüne istinaden iddia eder: "Ona [İbn Hazm'a] göre, bir râvi adaleti ve zaptı ile şöhret bulmuşsa, onun bu özelliklerine ters düşen bir ithamın sebebi açıkça belirtilmediği sürece o râviyi âdil kabul etmek daha doğru olur. Ama râvinin durumu bilinmiyorsa (mechûlü'l-hal ise) o zaman âdil kabul etmek yerine onu cerh etmek daha doğrudur."⁸ Diğer taraftan sadece İbn Hazm tarafından meçhul olarak addedilip başka muhaddisler tarafından meşhur ve güvenilir kabul edilen râviler hakkında ise İbn Hazm'ın görüşüne itibar edilmemesi gerektiği hususuna dikkat çekilmiştir.⁹

Başaran, her ne kadar Zehebî'nin görüşünün isabetli olduğunu yani Câmi'ü't-Tirmizî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin İbn Hazm'ın vefatından sonra Endülü's'e girdiğinden ötürü onun bu eserleri görmemiş olduğunu kabul etse de¹⁰ -bunun doğru olmadığı yukarıda belirtildi- meçhul yargısının gerekçesi için iki ihtimal zikreder: 1- İbn Hazm'ın Tirmizî'den naklettiği hadisin râvilerini meçhul

¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 1/540.

² İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 1/554.

³ Selman Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 1987), 16.

⁴ Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'", 13-16.

⁵ Başaran, "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechûl Olarak Vasıflandırması", 21.

⁶ Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'", 13-14.

⁷ Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'", 13.

⁸ Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'", 13; İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*, 3/99. İbn Hazm'ın meçhul kavramının anlamları hakkında bk. Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'", 2/9-18.

⁹ Başaran, "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechûl Olarak Vasıflandırması", 24; Abdullah Karahan, "İbn Hazm'ın Râvi Tenkidinde Eleştirilen Yönlerinin Onun Tenkitçi Kimliğine Etkisi -el-Muhallâ Çerçevesinde Değerlendirme-", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (01 Ocak 2007), 148.

¹⁰ Başaran, "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechûl Olarak Vasıflandırması", 21; Selman Başaran, "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı", *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (Ocak 1988), 9, 21.

şeklinde vasıflandırmasından hareketle Tirmizî'yi de meçhul saydığı sonucuna varılmış olabileceğidir ki bu doğruya daha yakındır.¹ 2- İbn Hazm, *el-İsâl*'de Tirmizî'yi meçhul olarak nitelendirmiş ama sonra bu görüşünden vazgeçmiştir.² Bu noktada ikinci ihtimalin, *Câmi'u't-Tirmizî*'nin İbn Hazm'ın vefatından sonra Endülüs'e girdiği görüşüyle çelişki arz ettiğini not etmemiz gerekir.

Daha önce belirtildiği üzere İbnü'l-Kâttân başta olmak üzere -İbn Kesîr hariç- söz konusu âlimler İbn Hazm'ın Tirmizî hakkındaki değerlendirmesini *el-İsâl*'in ferâiz bahsinde zikrettiği bir hadisten sonra yaptığını ifade etmektedir. Öte yandan *el-Muhallâ*'da da ferâiz bölümünde *Câmi'u't-Tirmizî*'den nakledilen bir hadisin ardından, Tirmizî'den sonraki iki râvi hakkında meçhul hükmü verilmiştir. Konu ve hüküm sıralaması açısından açık bir örtüşme söz konusudur. Başka bir ifadeyle, İbn Hazm'ın meçhul hükmünü *el-İsâl*'de mirasla ilgili bir hadisten sonra zikretmesi, *el-Muhallâ*'da da aynı bağlam ve sıralamada tekrar edilmiştir. Dolayısıyla Tirmizî'den rivayet eden râvi ile onun öğrencisi hakkında verilen “meçhul” nitelemesinin zamanla bağlamından kopararak Tirmizî'ye atfedilmiş olabileceği kanaatindeyiz. Nitekim Ahmed Şâkir,³ Başaran⁴ ve Muhammed es-Sıkillî⁵ de aynı endişeyi dile getirmiştir. Sıkillî'nin belirttiği gibi İbn Kesîr'in meçhul ifadesinin *el-Muhallâ*'da geçtiğini söylemesi de söz konusu ihtimali güçlendirmektedir.⁶ Ancak bu ilim adamları yanlış anlaşılmanın Zehebî'den kaynaklanmış olabileceğini ileri sürseler de Endülüs bölgesinden Tüçibî, ondan bir asır önce de İbnü'l-Kâttân, Zehebî'den önce bunu aktarmışlardır. Dolayısıyla hatanın İbnü'l-Kâttân'dan kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Zehebî de ilgili ifadeyi İbn Seyyidinnâs aracılığıyla İbnü'l-Kâttân'dan nakletmiştir.⁷

İbn Hazm'ın Tirmizî hakkındaki ifadesinin gerçekte *el-İsâl*'de olup olmadığı varsa da hangi anlamda ve neden söylendiği tartışılmaya devam edilse de bir iki atıf dışında *Câmi'u't-Tirmizî* ve müellifine eserlerinde yer vermemesi düşündürücüdür. Kanaatimizce bunun bir veya birden fazla nedeni olsa gerektir. Tam da bu noktada İbn Hazm'ın, eserlerinde naklettiği rivayetlerin niteliği ile

¹ Başaran, “İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı”, 9.

² Başaran, “Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechûl Olarak Vasıflandırması”, 20; Başaran, “İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı”, 9.

³ Şâkir, “Mukaddime”, 86.

⁴ Başaran, “Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechûl Olarak Vasıflandırması”, 20; Başaran, “İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı”, 9.

⁵ Muhammed b. Abdurrahman es-Sıkillî, *Câmi'u't-Tirmizî fi'd-dirâsâti'l-Mağribiyye rivâyeten ve dirâyeten* (Riyad: Daru's-samîi', 2008), 33-34.

⁶ Sıkillî, *Câmi'u't-Tirmizî fi'd-dirâsâti'l-Mağribiyye rivâyeten ve dirâyeten*, 33.

⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/461. Akla gelebilecek başka bir işkâlin izalesi için peşinen şunun da belirtilmesi gerekir: *el-Muhallâ*, *el-İsâl*'in ihtisarı değil; *el-Mücellâ*'nın şerhidir. Ancak “İbn Hazm bu eseri tamamlamadan vefat ettiği için kalan kısmı (X, 401'den XI. cildin sonuna kadar) oğlu Ebû Râfi' tarafından babasının *el-İsâl* adlı kitabından özetlenerek tamamlanmıştır.” bk. H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/20/49-50. Yani konumuzla ilgili kitap, İbn Hazm tarafından hayatının sonlarına doğru kaleme alınmış olup araştırmamıza konu olan bölüm *el-İsâl*'den özetlenmiş değildir.

ilgili açıkladığı bilgiler bir ipucu verebilir. Buna göre İbn Hazm, risalelerinin birinde muarızlarının sorusuna cevap verirken kendi görüşleri bağlamında zikrettiği hadislerin tamamının güvenilir râviler aracılığıyla Hz. Peygamber'e (s.a.s.) kadar muttasıl sahih isnadlarla ulaştığını açıklar. Özetle, hasımlarına meydan okuduktan sonra eserlerinde zikrettiği hadislerin kaynaklarını vermiştir. Buhârî (öl. 256/870), Müslim (öl. 261/875), Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ve Nesâî (öl. 303/915) başta olmak üzere diğer birtakım eserleri sıralar;¹ ancak aralarında *Câmi'ü't-Tirmizî* ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i yer almaz. Ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı *el-Muhallâ*'da ise o, seferde namazın kısaltılması ile ilgili konuyu ele alırken muarızlarına karşı, hadisçiler nezdinde yalnızca belirli meşhur rivayetleri ve hadisçilerin çocuklarının yanında dahi bulunan eserlerdeki hadisleri zikrettiğini kaydeder.² Bu ifadelerden hareketle *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin Endülüs'te henüz otorite kazanmadığı sonucuna varılabilir. Bu sebeple İbn Hazm'ın da eserlerinde bir iki atıf dışında -ki bunlardan birinin doğru olmadığını ortaya koymak için zikreder- ona yer vermemiş ve hadis kaynakları arasında onu zikretmemiş olması mümkündür. Öte yandan bir sonraki başlıkta değinileceği üzere *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi müellifinden semâ eden hiç kimsenin olmadığı iddiası hakkında bilgi sahibi olduğu için onu referans almaktan imtina etmesi de başka bir zayıf ihtimaldir. Aynı şekilde bu olasılıklara Tirmizî'yi mütesâhil kabul ettiği ya da *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin metoduyla ilintisinin olup olmadığı veyahut İbn Hazm'ın elindeki hadis kitaplarının *Câmi'ü't-Tirmizî*'den onu müstağni kılıp kılmadığı hususları da dahil edilebilir.

2. Câmi'ü't-Tirmizî'yi Müellifinden Semâ Eden Hiç Kimsenin Olmadığı İddiası

Birçok öğrencisinin *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi müellifinden semâ etmesine rağmen bir iddiaya göre eseri Tirmizî'den sahih muttasıl bir şekilde semâ eden kimse yoktur. Bu bağlamda Sefâkusî ve İbnü'z-Zâbit olarak bilinen³ Ebû Amr Osman b. Ebî Bekir b. Hammûd b. Ahmed es-Sadeî es-Sefâkusî'nin (öl. 440/1048'den sonra) naklettiğine göre hocası fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Abdülmelik b. Umeyr el-Fârız er-Ruâsî el-Fesevî'nin birkaç hadis hâfızından şunu işittiğini nakletmiştir: "Hiç kimsenin Ebû İsa et-Tirmizî'den ilgili eserinin semâi sahih değildir." Bu iddia, İbnü'l-Hâc olarak bilinen Kurtuba başkadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Tüçbî'nin (öl. 529/1135) el yazısının bulunduğu *Bernâmec*'inin sağlam bir nüshasında olup, oradan da nakleden Sebteli muhaddis Ebü'l-Kâsım et-Tüçbî'dir.⁴

Tüçbî, söz konusu iddianın benzerini bu kez eski bir *Câmi'ü't-Tirmizî* yazmasında Sefâkusî'den yaklaşık bir asır sonra vefat edecek olan ve hicrî altıncı asrın Endülüs âlimlerinden Ebû Mervân Abdülmelik b. Meserre el-Kurtubî'nin (öl. 552/1157) hattıyla okuduğunu belirtir. Orada da Ebû Amr es-Sefâkusî'nin yine hocası Ebû Abdullah el-Fesevî'den, "Ebû İsa et-Tirmizî'den ilgili kitabı semâ eden

¹ İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*, 3/87.

² İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, 3/201.

³ İbn Beşkivâl, *es-Sıla*, 387.

⁴ Tüçbî, *Bernâmec*, 106.

hiç kimse yoktur”, şeklindeki kaydı rivayet etmiştir.¹ Ebû Abdullah el-Fesevî’den nakledilen bu iki cümlelerin ortak noktası, *Câmi’u’t-Tirmizî*’yi müellifinden semâi nefyetmesidir. İlk cümlede bu iddia birkaç hadis hâfızına nispet edilerek kimsenin *Câmi’u’t-Tirmizî*’nin müellifinden semâının sahih olmadığı belirtilmiştir. Eski bir *Câmi’u’t-Tirmizî* nüshasına kaydedilip Ebû Abdullah el-Fesevî’nin bizzat kendisine atfedilen ikinci cümlede ise Tirmizî’den bu eseri semâ eden hiç kimsenin olmadığı ifade edilmiştir.

Ebû Mervân, kadim bir *Câmi’u’t-Tirmizî* yazmasına el yazısıyla düştüğü notun devamında, *Câmi’u’t-Tirmizî*’yi müellifinden semâ eden kimsenin bulunmadığı iddiasının doğru olamayacağını vurgular. Çünkü ona göre bir grup râvi, *Câmi’u’t-Tirmizî*’yi müellifinden semâ edip aktarmıştır. Bunların başında ise meşhur Mahbûbî gelmektedir. Ondan da Bağdat’a yerleşen Ebû Ali es-Sincî (öl. 391/1001) ile hocası Mahbûbî’yi âdil olarak vasıflandıran Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014) rivayette bulunmuştur. Nitekim Sincî’den sonra *Câmi’u’t-Tirmizî*’nin şöhreti son derece yayılmıştır.²

Ebû Mervân, Ebû Abdullah el-Fesevî’den nakledilen bu görüşün yanlışlığını ortaya koymak için tahammül ettiği iki farklı *Câmi’u’t-Tirmizî* isnadını zikretmeyi ihmal etmez. Öyle ki bunlardan biri - ileride ayrıntılı olarak ele alınacak olan- iddia sahibinden nakledilen isnaddir. Bu doğrultudaki tarik şöyledir: Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Attâb → Ebû Amr es-Sefâkusî → Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Fesevî → Ebû Muhammed Hasan el-Kattân → Tirmizî. Diğer tarik ise Ebû Ali es-Sadeî → Ebû’l-Kâsım Abdullah b. Tâhir et-Temîmî → Muhammed b. Abdullah el-Fârisî → Ali b. Ahmed el-Huzâî → Heysem b. Küleyb eş-Şâî (öl. 335/946) → Tirmizî şeklindedir. Nihayetinde Ebû Mervân buraya kadar üç râvi/âlimin *Câmi’u’t-Tirmizî*’yi müellifinden naklettiğini kaydeder. Dolayısıyla ona göre Sefâkusî’nin hocasından aktardığı görüş doğru kabul edilemez. Haddizatında Sefâkusî’nin hocası Ebû Abdullah el-Fesevî’nin bizzat kendisi *Câmi’u’t-Tirmizî*’yi, Tirmizî’nin öğrencisi Kattân’dan rivayet etmiştir. Bununla birlikte, eseri müellifinden rivayet edenlerin icâzet yöntemiyle aldıklarını açıklamaktan kaçınmaları uzak bir ihtimaldir. Aksine ilgili râvilerin bu konudaki suskunlukları yani icâzet metoduyla tahammül ettiklerini beyan etmemeleri semâ veya kırâat metoduyla aldıklarını göstermektedir.³

Kurtubalı Ebû Mervân bu itirazlarla birlikte *Câmi’u’t-Tirmizî*’yi müellifinden nakleden Mahbûbî, Kattân, Şâî dışında Ebû Cafer Muhammed b. Cemâhir (öl. ?), Ebû Hâmid et-Tâcir (öl. ?) ve Ebû Zer et-Tirmizî’nin müellifinden naklettiklerini hatırlatıp bu altı râvinin icâzet veya münâvele yöntemiyle tahammül ettiklerini belirtmemiş olmalarının, kesin bir şekilde *Câmi’u’t-Tirmizî*’yi semâ etmiş olduklarını gerektireceği kanaatindedir.⁴ Nihayetinde Ebû Mervân’a göre söz konusu iddianın doğru

¹ Tüçibî, *Bernâmec*, 106-107.

² Tüçibî, *Bernâmec*, 107.

³ Tüçibî, *Bernâmec*, 107.

⁴ Tüçibî, *Bernâmec*, 106-107.

olması mümkün değildir. Zira bu altı râvi *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi müellifinden semâ veya kırâat metoduyla nakletmiştir.

Benzer şekilde Süyûtî'nin (öl. 911/1505) aktardığına göre bu kez bir buçuk asır kadar sonra Gırnatalı Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim b. ez-Zübeyr es-Sekafî (öl. 708/1308) *Bernâme*c'inde Ebû Abdullah el-Fesevî'ye ait zikredilen iddiayı gündemine alarak kimin söylediğine bakılmaksızın böyle bir iddianın geçersiz ve batıl olduğunu özellikle ifade etmiştir. Zira İbn Zübeyr'e göre kitabın isnadları, müellifinden rivayet eden bir grup meşhur râvi tarafından inkıtâsız bir şekilde aktarılmış ve yaygınlık kazanmıştır. O da, Ebû Mervân'ın *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi müellifinden rivayet ettiğini belirttiği altı râviyi kaydeder. Bir farkla ki İbn Zübeyr'in listesinde Ebû Cafer Muhammed b. Cemâhir yerine Ebû Hasan el-Vezârî (öl. 4./10. asrın ilk yarısı) yer almaktadır. Ayrıca Kurtubalı Ebû Abdullah Muhammed b. Attâb (öl. 462/1069), oğlu Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed (öl. 520/1126), hadis hâfızı Ebû Ali el-Gassânî (öl. 498/1105) gibi âlimler, fehreselerinde *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin müellifine ulaşan isnadlarını zikretmiş; ancak kitabın meçhullüğü ve inkitâi hakkındaki iddialara hiç temas etmemiş, bu hususta herhangi bir nakilde bulunmamışlardır.¹

20. asrın *Câmi'ü't-Tirmizî* şârihlerinden Hindistanlı Mübârekpûrî (öl. 1353/1935) de İbn Zübeyr'den aynı nakilde bulunur.² İbn Zübeyr'in dikkat çektiği gibi iddianın kendisine atfedilen kişiler veya onların öğrencileri tarafından kaleme alınan fehreselerde³ veya diğer çalışmalarda ve farklı havzalarda bu iddianın olması veya tartışılması beklenirdi. Ancak zikredilmemiş olması iddianın doğru olmadığını göstermekle birlikte çok düşük bir ihtimalde olsa aksine iddiayı gizlemek istedikleri anlamına da gelebilir. Fakat bu çok makul gözükmemektedir, zira hem *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi müellifinden kimsenin iştirmediği veya semâ edilmiş olursa da bu semâlardan hiçbirinin sahih olmadığı varsayılacak hem de “hocam falandan o da filandan *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin rivayetini almıştır” denilecektir. Bunun ise anlamlı olmadığı açıktır. Öte yandan sınırlı sayıda da olsa yukarıda belirtildiği üzere Tüçîbî'nin verdiği bilgiye göre bu iddiayı ilk defa Sefâkusî *Bernâme*c'inde hocasından aktarmış, ondan da Ebû Amr es-Sefâkusî *Bernâme*c'inde atıfta bulunmuştur. Ayrıca Ebû Mervân'ın kadim bir *Câmi'ü't-Tirmizî* yazmasında bu iddiayı gündem edip tartışması da not edilmelidir. Dahası İbn Rüseyd Ebû Abdullah Muhibbüddîn Muhammed b. Ömer el-Fihri es-Sebtî (öl. 721/1321) bu iddia ile ilgili günümüze ulaşmış ulaşılmadığına henüz muttali olunmayan müstakil bir çalışma kaleme almıştır.

¹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Kûtü'l-mugtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*, nşr. Nâsir b. Muhammed b. Hâmid el-Garîbî (Suudi Arabistan: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1424), 1/23-25.

² Ebû'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahman Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, nşr. Râid b. Sabrî b. Ebî Alfe (Ürdün: Beytül-Efkârî'd-Düveliyye, 2003), 1/151. Mübârekpûrî hakkında bk. Mehmet Özşenel, “Mübârekpûrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/31/427-28.

³ Fehreseler hakkında detaylı bilgi için bk. Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*.

Kaynakların verdiği bilgiye göre bu, *es-Sırâtü's-sevî fi't-tisâli Câmi'i't-Tirmizî* isimli eserdir.¹ Eserin isminden *Câmi'u't-Tirmizî*'yi müellifinden semâ eden kimsenin olmadığı iddiasını çürütmek gayesiyle kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla klasik kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla yedi ayrı kitapta bu konu gündem edilmiştir. Dikkat edileceği üzere konu özellikle Endülüs bölgesinde farklı kişilerce ve farklı zamanlarda tartışılmıştır. Meşrik'te klasik kaynaklarda sadece Süyûtî tarafından gündem edilmiştir ki o da Endülüslü İbn Zübeyr'den alıntılanmıştır. Sonuç olarak 5./11. yüzyılın ilk yarısından önce² Sefâkusî'nin Fars havzasından olan hocası Fesevî'den duyduğu bu iddia, Meşrik'te değil de Endülüs'te sınırlı da olsa gündeme getirilmiştir.

Süyûtî'nin, İbn Zübeyr'den ilgili alıntıyı yapmadan önce Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*'lerinin; Ebû Davud ve Nesâî'nin de *es-Sünen*'lerinin müelliflerinden pek çok farklı tarikten nakledilmesine karşın *Câmi'u't-Tirmizî*'nin yalnızca Mahbûbî isnadıyla nakledildiğini ifade etmesi dikkat çekicidir.³ Çünkü Süyûtî'nin İbn Zübeyr'den yaptığı yukarıda geçen alıntıda kitabın isnadlarının yaygınlığına, Tirmizî'den meşhur birçok kimsenin rivayet ettiğine vurgu yapılır ve eseri rivayet eden altı râvinin ismi zikredilir. Süyûtî'nin bu alıntıyla ilgili herhangi bir yorumda bulunmaması, *Câmi'u't-Tirmizî*'yi müellifinden rivayet eden hiç kimsenin semâının sahih olmadığı yönündeki iddiayı kabul etmediğini göstermektedir. Öte yandan bu tavır, *Câmi'u't-Tirmizî*'nin isnadlarının yaygın olduğu tezine de katılmadığını ima eder niteliktedir.

Fesevî'den nakledilen bu görüş, önde gelen ilim merkezlerinden olmayan Fesâ şehrindeki birkaç hocanın iddiasıdır. Çeşitli ihtimallerin olabileceği bir yanlış anlaşılardan kaynaklanmış olabilir. Çünkü doğu bölgesinde o dönemde veya ona yakın asırlarda yazılan eserlerde bu iddianın kayıt altına alındığına denk gelinmemiş, sadece Endülüs'te yazılan ilgili eserlerde bu iddiayı çürütmek için ele alınmıştır. Öte yandan Sefâkusî, kitaplarında hocası Mahbûbî → Tirmizî isnadına sıkça atıfta bulunan Hâkim'in eserlerinin tamamını bir vasıta ile tahammül etmiştir.⁴ Dolayısıyla Mahbûbî'nin *Câmi'u't-Tirmizî*'yi semâ ettiğini ve Hâkim'in de bu semâ hakkında sahihtir ifadesini⁵ görmüş olmalıdır. Bu bağlamda Fars bölgesinden olan Kattân veya onun dışında tespit edilemeyen diğer Farslı râvilerin Tirmizî'den eseri semâ veya kırâat metoduyla değil, icâzet veya münâvele gibi muteber tahammül yöntemlerle edindiği kastedilmiş olabilir.

¹ Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Selahaddin Halil b. İzzeddin es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, nşr. Ali Ebû Zeyd vd. (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998), 4/678; Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Selahaddin Halil b. İzzeddin es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed Arnâût - Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000), 4/199; Sıkkîlî, *Câmi'u't-Tirmizî fi'd-dirâsâti'l-Mağribiyye rivâyetin ve dirâyetin*, 56. Bu kitapla ilgili şöyle bir bilgi not edilmiştir: "Bu çalışma ya kayıptır ya da henüz düzenlenmemiştir ya da kütüphanede bir kopyası yoktur." bk. <https://lapira.diamond-ils.org/work/view/210841> (Erişim 16 Kasım 2022).

² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 303-304.

³ Süyûtî, *Kâtü'l-mugtezî*, 1/22.

⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, 539.

⁵ Zehebî, *Siyer*, 15/537.

Fesevî'den nakledilen bu değerlendirmenin isabetli olmadığını gösteren Fars'tan Endülü's'e nakledilen *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin, bu iddianın sahiplerinin de rivayet zincirinde yer aldığı Ebû Muhammed el-Kattân rivayetine tetkik edilmesi yerinde olacaktır.

2.1. Ebû Muhammed el-Kattân Rivayeti

Tirmizî'nin talebelerinden olduğu bilinen Ebû Muhammed Hasan b. İbrahim b. Yezîd el-Kattân el-Eslemî el-Fârisî *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi müellifinden tahammül edip nakleden râviler arasındadır.¹ Kendisinin veya ailesinin pamuk ticaretiyle meşgul olması sebebiyle Kattân lakabını taşıdığı, Fars bölgesinden olduğu için de el-Fârisî nisbesiyle anıldığı söylenebilir. Hâkim en-Nîsâbü'rî'ye göre hocası Kattân hem sika hem de hadis konusunda derin anlayış sahibi, salih bir âlimdi. Hayatının son döneminde 340 (951-952) yılında Nîşâbur'a yerleşmiş, 343 yılı Zilhicce ayında (Mart/Nisan 955) orada vefat etmiştir.² Kattân'ın *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi nerede, ne zaman ve hangi yöntemle tahammül ettiğine dair bir kayda rastlanmamıştır.

Kattân'ın hocaları arasında Tirmizî'nin yanı sıra Fars bölgesinden³ Ebû Muhammed Cafer b. Dürüsteveyh el-Fârisî el-Fesevî (öl. ?),⁴ Ebü'l-Fazl Hammâd b. Müdrik el-Fârisî (öl. 301/914), Bağdat'tan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Nâciye el-Bağdâdî (öl. 301/914) ve Ebû Abdullah Ahmed b. Hasan b. Abdülcebbar es-Sûfî (öl. 306/919) gibi isimler bulunmaktadır. Hâkim en-Nîsâbü'rî, Fars Hankah'ında Kattân'dan hadis yazdıklarını ve onu sık sık ziyaret ettiklerini belirtir.⁵ Buna rağmen Hâkim'in *el-Müstedrek*'te Kattân'ın yalnızca bir rivayetine yer verdiği tespit edilmiştir. Ancak bu rivayet Tirmizî aracılığıyla değil, Cafer b. Dürüsteveyh tarikiyle nakledilmiştir.⁶

Câmi'ü't-Tirmizî'yi bizzat Kattân'dan semâ edip rivayet ettiği tespit edilebilen tek râvi, fakih ve hadis hâfızı Ebû Abdullah el-Fesevî'dir.⁷ Onun da hayatına ve bu rivayeti ne zaman, nerede ve hangi yöntemle aldığına ilişkin ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. O, Fesevî nisbesiyle anıldığına göre Fars eyaletinin bir şehri olan Fesâ'dan (Besâ) olduğu söylenebilir.⁸ Dolayısıyla Fesevî'nin, hocası Kattân ile

¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 160; Tüçibî, *Bernâmec*, 107; Süyûtî, *Kütü'l-mugtezî*, 1/24.

² Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Târîhu Nîsâbü'r* (Lübnan: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamî, 1427), 210; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî vd. (Haydarâbâd: Meclis Dâiretü'l-Me'ârif, 1962), 10/452.

³ Hâkim'in, Fars bölgesi demese de Kattân'ın Farslı bu iki hocadan semâ ettiğini belirttikten sonra "ve Bağdat'ta" diyerek Bağdat'ta istifade ettiği hocaları belirtmesi, bu iki hocayı da Fars bölgesinde semâ ettiği anlamına gelebileceğinden metinde bu şekilde kaydettik. Bk. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Târîhu Nîsâbü'r*, 210.

⁴ Bir yerde Kattân, bu hocasından Safer 293 tarihinde imlâ yöntemiyle hadis aldıklarını belirtir. Bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âtî'l-aşr*, nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (el-Matbaatü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, ts.), 1/442.

⁵ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Târîhu Nîsâbü'r*, 210; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/452.

⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîheyn*, nşr. Âdil Mürşid vd. (Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018), 5/208.

⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 160; Tüçibî, *Bernâmec*, 107.

⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/222.

aynı bölgeden olması *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi 4./10. asrın yarısından önce yine bu bölgede tahammül etmiş olabileceğine işaret etmektedir. İbn Hayr (öl. 575/1179), Fesevî'nin Kattân'dan “an” sîgasıyla naklettiğini kaydetmiştir.¹

Öte yandan Fesevî'ye el-Fârız lakabı verilmesi² kendisinin ferâiz hukukunu ileri düzeyde biliyor olmasıyla ilişkilendirilebilir.³ Nitekim ona fakih de denilmiştir.⁴ Hocaları arasında Kattân'ın yanı sıra Hattâbî (öl. 388/998)⁵ ve Hâkim el-Kebîr en-Nîsâbü'rî (öl. 378/988)⁶ gibi önde gelen isimler yer alır. Fesevî, Hattâbî'den Fâris'te rivayette bulunmuş,⁷ ayrıca onun bazı eserleri⁸ ile Hâkim el-Kebîr'in *el-Esâmî ve'l-künâ* isimli eserini rivayet etmiştir.⁹ Öğrencileri arasında, hâfız Ebû Mesûd Süleyman b. İbrahim el-İsfahânî (öl. 486/1093)¹⁰ ve kendisinden *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi Endülüs'te rivayet eden Ebû Amr es-Sefâkusî vardır.¹¹ Yaklaşık on altı yıl kadar (420-436/1029-45) doğu ilim merkezlerinde ilim tahsil ettiği bilinen Ebû Amr es-Sefâkusî,¹² Fesevî'nin bulunduğu Fars bölgesinden olan Şîraz şehrine¹³ gittiğine göre bu zaman diliminde ondan *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi tahammül etmiş olmalıdır.

386-388 (996-998) yılları civarında¹⁴ Tunus'un Sefâkus şehrinde dünyaya gelen Sefâkusî, ilk eğitimini Kayrevan'da almıştır.¹⁵ Bilahare 420 (1029-30) yılından hemen sonra 436'ya (1044-45) kadar Nîşâbur, Bağdat¹⁶ İsfahan, Irak, Şam, Hicaz, Mısır gibi önde gelen ilim merkezlerine rihlede bulunarak birçok âlim ve muhaddisten istifade etmiştir. İsfahan'da, ilim ve amel konusunda benzerini görmedim, diyerek övdüğü Hâfız Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî'den (öl. 430/1038) yaklaşık yüz bin

¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 160.

² İbn Hayr, *Fehrese*, 240.

³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/121.

⁴ Tüccîbî, *Bernâmec*, 106.

⁵ Zehebî, *Siyer*, 17/24.

⁶ Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî el-Kerâbisî Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Mısır: Dâru'l-Fârûk, 2015), “Mukaddime” 1/29.

⁷ Ebû Abdullah Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2/488.

⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 240, 252-253.

⁹ Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, “Mukaddime” 1/29.

¹⁰ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî, *Mes'elletü't-tesmiye* (Cidde: Mektebetü's-Sahâbe, ts.), 49.

¹¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 160; Tüccîbî, *Bernâmec*, 107.

¹² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 303-304.

¹³ İbn Hayr, *Fehrese*, 385. Şîraz, Fesâ şehrine 150 km. kadar uzaklıktadır.

¹⁴ Ebû Amr İbnü'l-Hazzâ'nın ifadesine göre Sefâkusî, Tuleytula'ya (Tuleytille) gittiğinde yaklaşık elli yaşlarındaydı. Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, 388. Yukarıda belirtildiği gibi Sefâkusî'nin hicrî 436-438 yıllarında Endülüs'te olduğunun belirtilmesinden hareketle söz konusu yıllarda doğduğu saptanmıştır.

¹⁵ Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîne't-Tûnusiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 3/261.

¹⁶ Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, nşr. Ebû Saîd Amr b. Garâme (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 38/319.

hadis yazmıştır. Fesevî'nin yanı sıra, Mekke Kadısı¹ Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ali b. Sahr el-Ezdî (öl. 443/1051), Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman es-Sâbûnî (öl. 449/1057) ve Ebû Zer el-Herevî (öl. 434/1043) gibi birçok hocadan istifade eden Sefâkusî, 436'da Mağrib'e dönmüş ve aynı yıl Kurtuba'ya geçerek orada hadis rivayet etmiştir. Yaklaşık iki yıl boyunca Endülüs'ün diğer şehirlerini dolaşmış, 438'de tekrar Kurtuba'ya dönmüş ve orada da hadis nakletmiştir. Ardından Kayrevan'a geçmiş, Kayrevan emîri tarafından ikinci kez İstanbul'a elçi olarak gönderildiği sırada veya İstanbul'dan dönerken 440 (1048) yılından sonra² vefat etmiştir. Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadîs* isimli eserini Endülüs'e ilk defa götüren Sefâkusî, nazik tabiatlı ve güzel ahlaklı olmasının yanı sıra hadis metinlerine, tariklerine ve râvilerine vakıf bir hâfız olmasıyla dikkat çekmiştir.³ Ezberinden rivayet ettiği hadislerin tarikleri ve anlamları üzerinde duran ve bu alanda dirayet sahibi bir âlim olan Sefâkusî, *Fehrese*⁴ ve *Avâlî*⁵ adlı eserlerin müellifidir.

Sefâkusî'nin 436-438 yıllarında bulunduğu Endülüs'te, Kurtubalı muhaddis ve fakih Ebû Muhammed İbn Attâb, ondan birçok kitabın⁶ rivayet hakkını aldığı gibi *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi de tahammül etmiştir.⁷ 433 (1041-42) yılında doğan İbn Attâb,⁸ Sefâkusî Kurtuba'ya ilk kez geldiğinde üç, ikinci gelişinde beş yaşında bir çocuktur. Dolayısıyla kendisinin icâzet metoduyla *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi elde ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim fakih olan babası Ebû Abdullah, oğlu adına Sefâkusî'den yazılı icâzet talep edip yazılı icâzet almıştır.⁹ Arıca Ebû Abdullah henüz küçük yaşta olan oğlu için başka hocalardan da icâzet almıştır.¹⁰ Sefâkusî'den rivayette bulunanlar arasında İbn Abdilber, İbnü'd-Delâî el-Uzrî (öl. 478/1085), Ebü'l-Velîd el-Vakkaşî et-Tuleytulî (öl. 489/1096) gibi simalar yer alsa da¹¹

¹ Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed Ebû Ali el-Gassânî, *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*, nşr. Ali b. Muhammed el-İmrân - Muhammed Azîz Şems (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2000), 3/577.

² Muhammed Mahlûf (öl. 1941) vefat tarihini hicrî 444 yılı olarak kaydetmiştir. Bk. Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestîrî Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâtî'l-Mâlikiyye* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/162. Klasik kaynaklarda "440 yılından sonra" şeklinde kaydedilmiş olup, bu tarih yaklaşık olarak verilmiştir.

³ Detaylı bilgi için bk. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 387-390. Ayrıca bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 303-304; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 38/319-320; İbn Ümeyra ed-Dabbî, *Bugyetü'l-mültemis*, 410-411.

⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, 533, 618.

⁵ Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsubî Kâdî İyâz, *el-Gunye fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 163.

⁶ 26 eserin rivayet hakkını almıştır ki bu sayıya Ebû Nuaym ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin eserleri ile Sefâkusî'nin *Fihrist*'i dahil edilmemiştir. Zira onların da rivayet hakkını elde etmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, 84, 96, 103, 160, 181, 185, 202, 217, 241, 253-254, 268, 275, 278, 356, 382, 385, 388-389, 400, 416, 422, 444, 448, 553, 539.

⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 160; Tüçîbî, *Bernâmec*, 107.

⁸ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân el-Endelûsî İbn Atıyye, *Fehrese*, nşr. Muhammed Ebü'l-Ecfân-Muhammed ez-Zâhî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 106; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 164.

⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, 217. İbn Attâb'ın biyografisine yer veren bazı eserlerde Sefâkusî, onun icâzet aldığı hocaları arasında tatad edilmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 162; Zehebî, *Siyer*, 19/514.

¹⁰ İbn Atıyye, *Fehrese*, 106; İbn Ümeyra ed-Dabbî, *Bugyetü'l-mültemis*, 357.

¹¹ Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîne't-Tûnusiyîn*, 3/262.

Câmi'ü't-Tirmizî'yi ondan nakleden yalnızca İbn Attâb¹ ile muhaddis ve Arap dil uzmanı vezir² Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc b. Abdullah el-Kurtubî (öl. 489/4096) olduğu tespit edilebilmiştir.³ İbn Attâb'dan da *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi semâ yöntemiyle tahammül eden Ebû Mervân Abdülmelik b. Meserre el-Kurtubî⁴ ile yazılı icâzet metoduyla alan İbn Hayr bulunmaktadır.⁵

Ebû Mervân İbn Sirâc, Kurtubalı olduğuna göre *Câmi'ü't-Tirmizî*'yi 436-438 yıllarında Sefâkûsî'den tahammül etmiş olmalıdır. 400 yılında doğduğuna göre⁶ bu rivayeti tahammül ettiğinde 36 veya 38 yaşlarındaydı. Söz konusu rivayeti ondan da vezir ve Arap dil uzmanı⁷ olan oğlu Ebü'l-Hüseyn Sirâc (öl. 508/1114) kitabı edinmiştir. Bu rivayetin tahammülünden yıllar sonra İbn Sirâc, vefatına yakın bir zamanda öğrencisi Kâdî İyâz (öl. 544/1149) vasıtasıyla, Ebû Ali es-Sadeî'den (öl. 514/1120) Mahbûbî rivayetini icâzetle tahammül etmek istemiştir.⁸ Ayrıca Ebü'l-Hüseyn es-Sirâc, İbn Attâb'dan da rivayette bulunmuştur.⁹ Aşağıdaki şemada Ebû Muhammed el-Kattân rivayeti yer almaktadır:

¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 160.

² Zehebî, *Siyer*, 19/133.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdî Ebî Ali es-Sadeî* (Mısır: Mektebetü's-Sekâfî'd-Dîniyye, 2000), 307.

⁴ Tüçîbî, *Bernâmec*, 107.

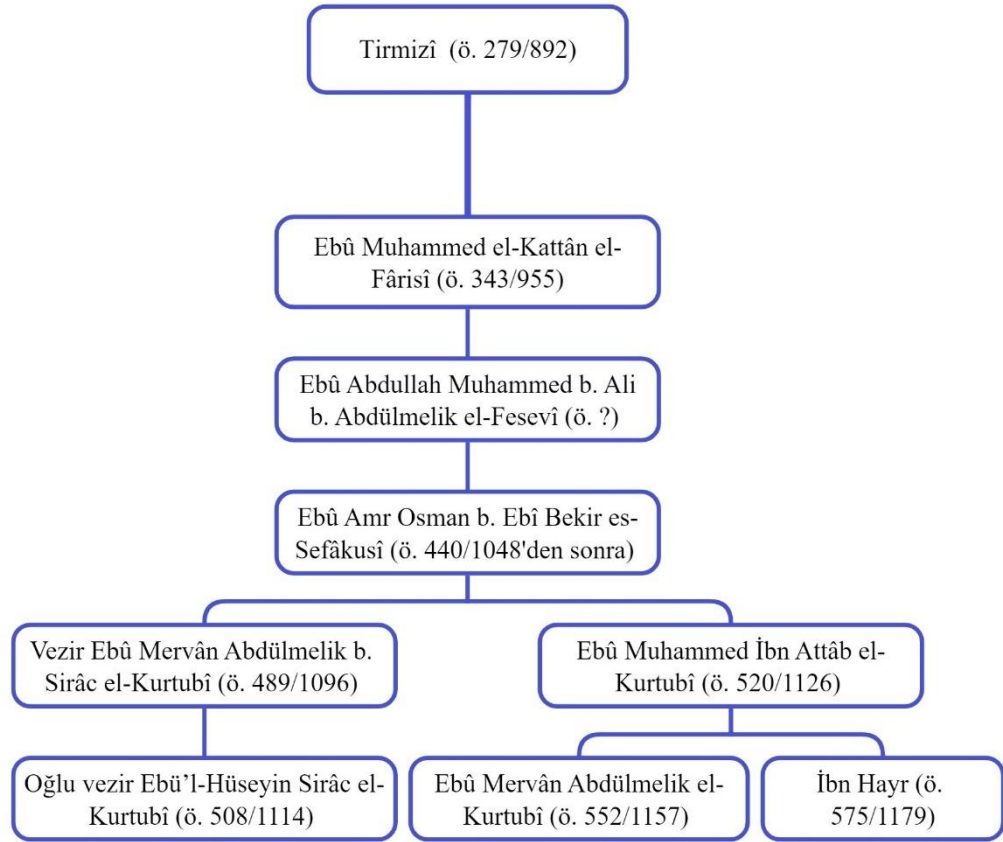
⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, 159-160.

⁶ Zehebî, *Siyer*, 19/133.

⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 35/205.

⁸ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem*, 307.

⁹ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, 222.

Sonuç

İbn Hazm'ın *el-İsâl*'inde geçtiği ileri sürülen “Tirmizî meçhuldür” değerlendirmesi, öncelikle İbnü'l-Kattân tarafından İbn Hazm'ın Tirmizî'yi tanımadığı şeklinde yorumlanmış, sonraki asırlarda da Tüçibî, Zehebî, İbn Kesîr, Zerkeşî gibi âlimlerin yanı sıra bazı çağdaş araştırmacılar da bu yorumu benimsemiştir. Özellikle Zehebî, bu kanaatini *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin İbn Hazm'ın vefatından sonra Endülüs'e ulaştığı düşüncesine dayandırmıştır. Ancak İbn Hacer ve bazı çağdaş yazarlar, eserin İbn Hazm'ın vefatından önce Endülüs'e ulaştığını ve hatta onun hocalarının bu kitaptan alıntılar yaptığını hatırlatarak bu görüşe itiraz etmişlerdir. Nitekim bazı veriler, *Câmi'ü't-Tirmizî*'nin Endülüs'e 4./10. asrın ortalarında yani İbn Hazm'ın vefatından bir asır kadar önce ulaştığını göstermektedir. Bu veriler, İbn Hazm henüz hayattayken kitabın Endülüs'te olmadığı görüşünün tarihsel tutarsızlığını açıkça ortaya koymaktadır. İbn Hacer, İbn Hazm'ın meçhul değerlendirmesini, kavramı kendi ıstılahî anlamından soyutlayarak kullandığını belirtmiştir.

Zehebî ve diğer âlimlerin *el-İsâl*'i muhtemelen doğrudan incelememiş olmaları, bu yanlış değerlendirmenin ikincil kaynaklar üzerinden aktarılmasına ve zamanla yerleşik bir kanaate dönüşmesine neden olmuştur. Bize göre “meçhul” nitelemesi Tirmizî hakkında değil, rivayetin isnadındaki diğer iki râviye yöneliktir. Ancak bu nitelemenin bağlamından koparılarak Tirmizî'ye nispet edilmesi ve sonraki kaynaklarda tekrarlanması, yanlış bir görüşün yaygınlaşmasına yol açmıştır. Nitekim İbn Hazm'ın *el-Muhallâ*'da yalnızca söz konusu râvileri meçhul olarak nitelendirdiği ancak aynı vasfı Tirmizî için kullanmadığı açıktır. Eğer *el-İsâl*'de Tirmizî hakkında böyle bir ifade olsaydı, İbn Hazm'ın bunu diğer râvilerde olduğu gibi *el-Muhallâ*'da da tekrarlaması beklenirdi. Öte yandan *Câmi'u't-Tirmizî* Endülüs'te yaygın olsa da henüz Buhârî ve Müslim kadar otorite kazanmadığından veya kitabın muhtevassından dolayı İbn Hazm, eserlerinde bu kitaba atıfta bulunma gereği duymamış olabilir.

Câmi'u't-Tirmizî'yi müellifinden semâ eden kimsenin bulunmadığı veya söz konusu semâlarının sahih olmadığı yönündeki iddiaların, Fars bölgesindeki bazı hocalara dayandığı görülmektedir. Bu iddialar neredeyse sadece Endülüs'te ve sınırlı bir çerçevede gündeme gelmiştir. Bu varsayımlar, başta Kurtubalı Ebû Mervân ve Gırnatalı Ebû Cafer gibi âlimler tarafından çürütülmüştür. Zira Şâşî, Mahbûbî, Ebû Zer ve Ebû Hâmid gibi isimlerin eseri müelliften doğrudan semâ veya kırâat metoduyla tahammül ettiklerine dair sahih rivayetler bulunmaktadır. Endülüslü Ebû Mervân, yazma bir *Câmi'u't-Tirmizî* nüshasında bu iddiaları reddetmek için ayrıntılı kayıtlar düşmüş ve eseri müellifinden alan râvileri de tek tek zikretmiştir. İddiayı dile getiren Ebû Abdullah el-Fesevî'nin isnadını da bu râviler arasında tadat etmiştir.

Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin, sika ve hadisleri derinlemesine anlayan bir âlim diye övdüğü hocası Ebû Muhammed el-Kattân, *Câmi'u't-Tirmizî*'yi doğrudan müellifinden tahammül etmiş ve bu rivayeti talebesi ve hemşehrisi Ebû Abdullah el-Fesevî'ye aktarmıştır. Fesevî de bu rivayeti ilim yolculuğuna çıkan Sefâkusî'ye nakletmiştir. Ardından Sefâkusî, 5./11. asrın yarısından önce eserle birlikte Endülüs'e dönmüş ve Kurtubalı âlimlere eserin rivayet hakkını vermiştir. Bu ve özellikle metinde zikredilen diğer rivayetlerin bilgisi, *Câmi'u't-Tirmizî*'yi müellifinden (sahih bir metotla) semâ eden kimse yoktur, şeklindeki iddiayı açıkça çürütmektedir. Bununla birlikte söz konusu iddia, Fars bölgesinden olan Kattân veya tespit edilemeyen diğer bazı Farslı râvilerin *Câmi'u't-Tirmizî*'yi müellifinden semâ veya kırâat metotlarıyla değil, icâzet ya da münâvele gibi diğer tahammül metotlarıyla aldıklarını vurgulamak amacıyla ileri sürülmüş olabilir.

Extended Abstract

This study addresses two controversial claims concerning *Jāmi' al-Tirmidhī*, one of the foundational texts of ḥadīth literature. The first claim is the evaluation by Ibn Ḥazm (d. 456/1064), the leading representative of the Zāhirī school, that Abū 'Īsā al-Tirmidhī (d. 279/892) was *majhūl* (unknown). The second claim is the opinion that there exists no transmitter (rāwī) who received the *Jāmi' al-Tirmidhī* directly from its author through *samā'* (audition in the presence of the author). Both claims share the characteristic of casting doubt on the credibility of the work during the early period of its reception.

The aim of this study is to examine these two historical assertions within a chronological framework, to analyze their nature, transmission, and the contexts in which they were interpreted, thereby offering a critical evaluation.

The first part of the study focuses on the statement attributed to Ibn Ḥazm that “al-Tirmidhī is *majhūl*.” This judgment is said to appear in his work *al-Īṣāl ilā fahm Kitāb al-Khiṣāl*, and over time, it has led to debates about the status of *Jāmi' al-Tirmidhī* in various regions and periods. In this context, the study investigates the meaning and context of the alleged statement, how it was interpreted by scholars, whether it is consistent with Ibn Ḥazm's other works such as *al-Muḥallā* and *Risālat al-Bāhira*, and even whether the attribution is accurate. Additional considerations include al-Tirmidhī's recognition in al-Andalus, when the work reached the region, and whether Ibn Ḥazm actually had access to it. The study also examines how Ibn Ḥazm used the term *majhūl* in his critical terminology.

This evaluation was first interpreted by Ibn al-Qaṭṭān (d. 628/1231) as indicating that Ibn Ḥazm did not know al-Tirmidhī. It was later adopted by scholars such as al-Tujībī (d. 730/1329), al-Dhahabī (d. 748/1348), Ibn Kathīr (d. 774/1373), and al-Zarkashī (d. 794/1392), as well as by some contemporary researchers. Al-Dhahabī, in particular, based his view on the assumption that *Jāmi' al-Tirmidhī* reached al-Andalus only after the death of Ibn Ḥazm. However, scholars such as Ibn Ḥajar (d. 852/1449) and some modern authors have refuted this by showing that the work reached al-Andalus before Ibn Ḥazm's time and that his teachers quoted from it. Historical evidence indicates that the text arrived in the region by the mid-4th/10th century, nearly a century before Ibn Ḥazm's death.

It is likely that al-Dhahabī and others did not directly examine *al-Īṣāl*, which led to the misattribution being perpetuated through secondary sources and becoming a widely accepted view. This study demonstrates that the label *majhūl* was actually applied to two transmitters within the *isnād*, not to al-Tirmidhī himself, but was misinterpreted out of context. Indeed, in *al-Muḥallā*, Ibn Ḥazm only described those two transmitters as *majhūl*, without using such terminology for al-Tirmidhī. If such a statement truly appeared in *al-Īṣāl*, it would reasonably be expected to appear in

al-Muḥallā as well. Furthermore, while *Jāmiʿ al-Tirmidhī* was known in al-Andalus, it is possible that it did not achieve the same level of authority as al-Bukhārī or Muslim, or that due to its contents, Ibn Ḥazm did not reference it in his own works.

The second claim—that there is no transmitter who received the *Jāmiʿ al-Tirmidhī* from its author through *samāʿ*, or that such auditions are not authentic—is attributed to Abū ʿAbd Allāh al-Fasawī (d. 5th/11th century, early half) from the Persian region and his teachers. What is particularly noteworthy is that al-Fasawī himself appears in the transmission chain (*isnād*) of *Jāmiʿ al-Tirmidhī*. For this reason, the transmission of Abū Muḥammad al-Qaṭṭān (d. 343/955), found in al-Fasawī's *isnād*, is also analyzed in this study.

This claim appears to have circulated mainly within al-Andalus and in relatively limited circles. However, Andalusian scholars such as Abū Marwān of Cordoba (d. 552/1157) and Abū Jaʿfar of Granada (d. 708/1308) strongly refuted it. There are authentic reports showing that several transmitters—such as al-Shāshī (d. 335/946), al-Maḥbūbī (d. 346/957), Abū Dharr (d. ?), and Abū Ḥāmid (d. ?)—received the work directly from al-Tirmidhī via *samāʿ* or *qirāʾah*. Abū Marwān even annotated a manuscript copy of *Jāmiʿ al-Tirmidhī* to refute this claim, listing by name those transmitters who received the work directly from the author, including the *isnād* of al-Fasawī.

Abū Muḥammad al-Qaṭṭān, who was described by al-Ḥākim al-Naysābūrī (d. 405/1014) as *thiqah* and a scholar with deep insight into ḥadīth, transmitted the work directly from al-Tirmidhī, and then passed it on to his student and fellow townsman al-Fasawī. Al-Fasawī in turn transmitted it to al-Safāqūsī, who returned to al-Andalus before the mid-5th/11th century and transmitted the work to Cordoban scholars. These transmissions and other verified reports clearly show that the claim that no one received *Jāmiʿ al-Tirmidhī* from its author lacks historical foundation. Nonetheless, it is possible that this claim was originally intended to suggest that some Persian transmitters acquired the text not through *samāʿ* or *qirāʾah*, but rather through other legitimate modes of transmission such as *ijāzah* or *munāwalah*.

ملخص موسع

تتناول هذه الدراسة ادعاءين مثيرين للجدل حول "جامع الترمذي"، الذي يُعدّ من المصادر الأساسية في علم الحديث. يتمثل الادعاء الأول في أن ابن حزم (ت. ٤٥٦ / ١٠٦٤)، وهو أبرز ممثلي المذهب الظاهري، وصف أبا عيسى الترمذي (ت. ٢٧٩ / ٨٩٢) بأنه "مجهول". أما الادعاء الثاني، فهو الزعم بأنه لا يوجد أي راوٍ سمع "جامع الترمذي" مباشرة من مؤلفه. ويتشابه هذان الادعاءان في كونهما قد ألقيا ظلماً من الشك على مكانة الكتاب وموثوقيته في الفترة المبكرة.

وتهدف الدراسة إلى تناول هذين الادعاءين التاريخيين بشأن "جامع الترمذي" من منظورٍ زمنيّ متسلسل؛ وذلك من خلال تحليل طبيعتهما، وطرق انتقالهما، والسياقات التي قرئتا فيها، ومناقشة تقييمات العلماء لهما. أولاً: تتناول الدراسة القول المنسوب إلى ابن حزم بأن "الترمذي مجهول"، وهو قول يُزعم أنه ورد في كتابه: *الإيصال إلى فهم كتاب الحُصَال*، وقد أثار هذا التوصيف نقاشات في فترات مختلفة ومناطق متعددة حول موثوقية "جامع الترمذي". ومن هذا المنطلق، تبحث الدراسة في المعنى المقصود من هذا التوصيف وسياقه، وطريقة فهم العلماء له، ومدى اتساقه مع مؤلفات ابن حزم الأخرى، مثل *المحلى ورسالة الباهرة*، وهل هذا القول يمكن نسبته إلى ابن حزم فعلاً. كما تتناول الدراسة شهرة الترمذي في الأندلس، وزمن وصول كتابه إلى تلك المنطقة، وهل اطلع عليه ابن حزم أم لا. ويُفرد جزء خاص لدراسة مصطلح "مجهول" وكيفية استخدامه عند ابن حزم. وقد فُسر هذا التوصيف أول مرة على يد ابن القطان (ت. ٦٢٨ / ١٢٣١) على أن ابن حزم لم يكن يعرف الترمذي. ثم تبني هذا الفهم عددٌ من العلماء في فترات لاحقة، مثل التجيبي (ت. ٧٣٠ / ١٣٢٩)، والذهبي (ت. ٧٤٨ / ١٣٤٨)، وابن كثير (ت. ٧٧٤ / ١٣٧٣)، والزرّكشي (ت. ٧٩٤ / ١٣٩٢)، إضافةً إلى بعض الباحثين المعاصرين. وقد بنى الذهبي هذا الرأي على افتراض أن "جامع الترمذي" لم يصل إلى الأندلس إلا بعد وفاة ابن حزم. غير أن ابن حجر (ت. ٨٥٢ / ١٤٤٩) وبعض الباحثين المعاصرين قد اعترضوا على هذا الافتراض، موضحين أن الكتاب كان قد وصل إلى الأندلس قبل وفاة ابن حزم، وأن بعض شيوخه قد اقتبسوا منه. وتشير المعطيات التاريخية إلى أن الكتاب وصل إلى الأندلس في منتصف القرن الرابع الهجري/ العاشر الميلادي، أي قبل وفاة ابن حزم بنحو قرن من الزمان.

ويبدو أن الذهبي وغيره من العلماء لم يطلعوا على كتاب *الإيصال* مباشرة، ما أدى إلى اعتمادهم على مصادر ثانوية، وتحول ذلك التوصيف مع مرور الزمن إلى رأي شائع. وتُظهر هذه الدراسة أن وصف "مجهول" لا يقصد به الترمذي نفسه، بل اثنين من الرواة في سلسلة الإسناد، وقد اقتطع التوصيف من سياقه وأُسند خطأً إلى الترمذي. والواقع أن ابن حزم لم يصف الترمذي بـ "مجهول" في *المحلى*، بل اقتصر هذا الوصف على هذين الراويين فقط. ولو كان هذا التقييم موجهاً إلى الترمذي فعلاً في *الإيصال*، لكان متوقعاً ظهوره أيضاً في *المحلى*. ومن جهة أخرى، مع أن "جامع الترمذي" كان معروفاً في الأندلس، فمن المحتمل أنه لم يحظَ بمكانةٍ مماثلة لمكانة صحيح البخاري ومسلم، أو أن ابن حزم لم يرَ في مادته ما يدعوه إلى الاقتباس منه في مؤلفاته.

أما الادعاء الثاني، وهو أنه لا يوجد راوٍ سمع الكتاب من مؤلفه، أو أن تلك السماعات غير صحيحة، فيُنسب إلى أبي عبد الله الفسوي (ت. النصف الأول من القرن الخامس الهجري/ الحادي عشر الميلادي) وبعض شيوخه من منطقة فارس. والمُلفت أن الفسوي نفسه أحد الرواة في سلسلة رواية "جامع الترمذي"، ولذلك تناولت الدراسة رواية أبي محمد القطان (ت. ٣٤٣/ ٩٥٥)، التي ترد في إسناده.

ويبدو أن هذا الادعاء لم يُطرح إلا في الأندلس، وفي نطاق ضيق، وقد ردّ عليه بقوة عددٌ من العلماء الأندلسيين، مثل أبي مروان القرطبي (ت. ٥٥٢/ ١١٥٧) وأبي جعفر الغرناطي (ت. ٧٠٨/ ١٣٠٨). وتؤكد روايات صحيحة أن عدداً من الرواة مثل الشاشي (ت. ٣٣٥/ ٩٤٦)، والمحبوي (ت. ٣٤٦/ ٩٥٧)، وأبي ذر، وأبي حامد، قد تلقوا الكتاب عن الترمذي مباشرةً عن طريق السماع أو القراءة عليه. وقد دون أبو مروان ملاحظات تفصيلية في هامش إحدى نسخ "جامع الترمذي" الخطية، فنّد فيها هذا الادعاء، وذكر أسماء الرواة الذين تلقوا الكتاب من المؤلف مباشرة، ومنهم رواة وردوا في إسناد الفسوي نفسه.

أما أبو محمد القطان، فقد وصفه الحاكم النيسابوري (ت. ٤٠٥/ ١٠١٤) بأنه "ثقة" وعالم متبحر في علم الحديث، وقد تلقى الكتاب مباشرة من الترمذي، ثم رواه لتلميذه ومواطنه أبي عبد الله الفسوي، الذي بدوره رواه إلى السفاقي، الذي عاد إلى الأندلس قبل منتصف القرن الخامس الهجري، وبلغ روايته للعلماء القرطبيين. وتُظهر هذه الرواية، إلى جانب روايات صحيحة أخرى، أن الادعاء القائل بعدم وجود راوٍ تلقى الكتاب عن مؤلفه لا يستند إلى أساس تاريخي. ومع ذلك، من الممكن أن هذا الادعاء أُطلق أصلاً بقصد الإشارة إلى أن بعض رواة فارس لم يتلقوا الكتاب عن الترمذي عبر السماع أو القراءة، بل عبر وسائل أخرى من التحمل المعبرة، كالإجازة أو المناولة. الكلمات المفتاحية: الحديث، الترمذي، ابن حزم، جامع الترمذي، مجهول.

Kaynaklar / References

- Abdülmecîd, et-Türkî. *Münâzarât fî usûli's-şerîati'l-İslâmiyye beyne İbn Hazm ve'l-Bâcî*. çev. Şâhîn Abdussabûr. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.
- Apaydın, H. Yunus. "İbn Hazm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/39-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef. *el-Müntekâ şerhu'l-Muvatta'*. 7 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1332.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef. *et-Ta'dil ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhari fî'l- Câmi'i's-sahih*. nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Livâ, 1986.
- Başaran, Selman. "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 1987), 9-18.
- Başaran, Selman. "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı". *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (Ocak 1988), 7-21.
- Başaran, Selman. "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechûl Olarak Vasıflandırması". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 1987), 19-25.
- Ebû Ali el-Gassânî, Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed. *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*. nşr. Ali b. Muhammed el-'İmrân - Muhammed Azîz Şems. 3 Cilt. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2000.
- Eşer, Ahmet. *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*. Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Güler, Zekeriya. "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm". *İSTEM* 7/14 (2009), 155-171.
- Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî el-Kerâbîsî. *el-Esâmî ve'l-künâ*. nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. 5 Cilt. Mısır: Dâru'l-Fârûk, 2015.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîheyn*. nşr. Âdil Mürşid vd. 9 Cilt. Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Târîhu Nîsâbü'rî*. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 1427.
- Hamş, Adâb Mahmûd. *el-İmâm et-Tirmizî ve menhecühü fî kitâbihi'l-Câmi' dirâse nakdiyye tatbîkiyye*. 3 Cilt. Amman: Dâru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2003. <http://ktp.isam.org.tr/>
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh. *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye, 1966.
- Hümeyyid, Sa'd İbn Abdullah. *Menâhicü'l-muhaddisîn*. nşr. Ebû Ubeyde Mâhir b. Salih. Riyad: Dâru Ulûmi'l-Sünne, 1999.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. nşr. Ebû Saîd Amr b. Garâme. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân el-Endelüsî. *Fehrese*. nşr. Muhammed Ebü'l-Ecfân-Muhammed ez-Zâhî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik Endelüsî. *es-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs*. nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî. Mektebetü'l-Hâncî, 2. Basım, 1955.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *et-Temyîzu fî telhisi tahrîci ehâdisi şerhi'l-Vecîz*. nşr. Muhammed es-Sânî b. Ömer. 7 Cilt. Dâru Edvâi's-Selef, 2007.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhibuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1390.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.

- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. nşr. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed el-İşbîlî. *Fehrese*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf - Mahmud Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. I-XII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî. *er-Risâletü'l-bâhire fi'r-red 'ale'l-ahvâli'l-fâside*. nşr. M. Sagîr Hasan el-Ma'sûmî. Dimaşk, 1409.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî. *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*. nşr. İhsan Abbâs. 4 Cilt. Beyrut: Müessetü'l-Arabiyye, 1979.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmail b. Ömer ed-Dimaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmail b. Ömer ed-Dimaşkî. *İhtisârü 'ulûmi'l-hadîs*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, ts.
- İbn Seyyidinnâs, Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî. *en-Nefhu's-şezî fi şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. nşr. Ahmed Ma'bed Abdülkerim. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1409.
- İbn Ümeyra ed-Dabbî, Ebû Cafer Ahmet b. Yahya. *Bugyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâ'ati'l-'aşr*. nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. el-Matbaatü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, ts.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâî. *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdî Ebî Ali es-Sadeffî*. Mısır: Mektebetü's-Sekâfî'd-Dîniyye, 2000.
- İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî el-Ezdî. *Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs*. nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2. Basım, 1988.
- İbnü'l-Kattân, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Fâsî el-Mağribî. *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm fi kitâbi'l-Ahkâm*. 6 Cilt. Riyâd: Dâru Tîbe, 1997.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî. *Mes'etetü't-tesmiye*. Cidde: Mektebetü's-Sahâbe, ts.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsubî. *el-Gunye fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*. nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Karahan, Abdullah. "İbn Hazm'ın Râvi Tenkidinde Eleştirilen Yönlerinin Onun Tenkitçi Kimliğine Etkisi -el-Muhallâ Çerçevesinde Değerlendirme-". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (01 Ocak 2007), 121-152.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 8. Basım, 2004.
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifine't-Tûnusiyyîn*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- Muhammed Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestîrî. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye*. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mübârekpûrî, Ebû'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahman. *Tuhfetü'l-Ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. nşr. Râid b. Sabrî b. Ebî Alfe. 2 Cilt. Ürdün: Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, 5. Basım, 2003.

- Ömerî, Ekrem Ziyâ. *Turâsü't-Tirmizî el-ilmî*. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1991.
- Özşenel, Mehmet. "Mübârekpûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/428-429. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Selahaddin Halil b. İzzeddin. *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*. nşr. Ali Ebû Zeyd vd. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Selahaddin Halil b. İzzeddin. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. nşr. Ahmed Arnâût - Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Abbâd et-Tâlekânî. *el-Emsâlû's-sâ'ire min şî'ri'l-Mütenebbî*. nşr. Muhammed Hasan Âl-i Yasin. Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1965.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî vd. 13 Cilt. Haydarâbâd: Meclis Dâiretü'l-Me'ârif, 1962.
- Sıkkîlî, Muhammed b. Abdurrahman. *Câmi'u't-Tirmizî fî'd-dirâsâti'l-Mağribiyye rivâyeten ve dirâyeten*. Riyad: Daru's-samî', 2008.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Kûtü'l-mugtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*. nşr. Nâsır b. Muhammed b. Hâmid el-Garîbî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1424.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. "Mukaddime". *el-Câmi'u's-sahîh ve hüve: Sünenü't-Tirmizî*. mlf. Tirmizî. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u'l-kebîr*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tüccîbî, Kasım b. Yusuf b. es-Sebtî. *Bernâmec*. nşr. Abdülhafız Mansûr. Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. nşr. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Yezîdî, Ahmed el-. *Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî*. 2 Cilt. el-Memleketü'l-Mağribiyye, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-'alâm*. nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1993.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b Bahadır b Abdullah. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. nşr. Zeynelâbidîn b. Muhammed. 3 Cilt. Riyâd: Advâu's-Selef, 1998.